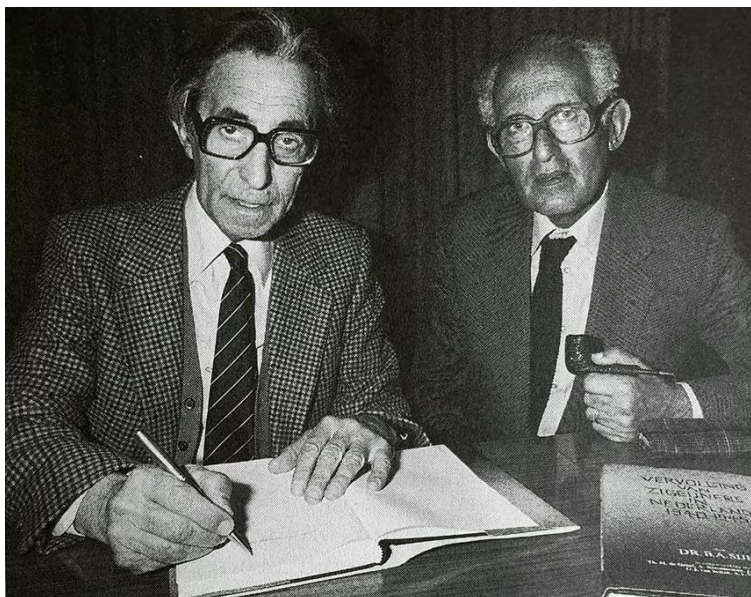

Sinti en Roma in en rond Den Haag (1900-1970)

Bij zijn eerste bezoek aan Amsterdam in 1963 werden Simon Wiesenthal en Ben Sijes bij een avond wandeling aangesproken door 'een kleine vrouw' die vanuit de schaduw van een verlichte boom recht op hen afliep. "Zij haalde een foto uit haar tas, waarop zij te midden van een grote groep kinderen een jongen en een meisje aanwees: haar broer en haar zuster, direct na de oorlog. 'Wij zijn zigeuners en wij werden gescheiden. Alle andere negen broers en zusters en vader en moeder zijn dood. Wilt u hen voor mij zoeken?'

Ben Sijes: *"Ik vergat nog iets te vertellen"*, Amsterdam 1978¹

Nr.13 in de Serie Monografieën Rijksinstituut Oorlogsdocumentatie (RvO)
Buiten het Binnenhof: De Vervolg van Zigeuners in Nederland, 1940-1945
Perscentrum Nieuwspoor, 20 april 1979

Ter inleiding

Deze publicatie betreft de geschiedenis van de Sinti en Roma in relatie tot de stad Den Haag in de periode voor, tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog.

Inmiddels is al veel bekend en geschreven over de 'centrale aanhouding' van Sinti, Roma en andere woonwagenbewoners op 16 mei 1944 in 18 gemeenten, evenals over het Zigeunertransport drie dagen later (19 mei), vanuit Doorgangskamp Westerbork naar concentratie- en vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau. Ook de omvang is duidelijk. Zo wordt aangenomen dat van de 245 'zigeuners' 112 personen opgepakt zijn bij de razzia in Den Haag, wat de grootste klopjacht naar Sinti en Roma in oorlogstijd en de vaderlandse geschiedenis is. Inmiddels is duidelijk dat op 21 mei 1944 ruim 247 personen – namelijk inclusief de twee baby's die onderweg of in Polen geboren zijn – in de Kampadministratie zijn geregistreerd met nummer en geboortedata.²

¹ Aangehaald uit 'Ben Sijes, een biografie' (pagina 219), van dr. Richter Roegholt, SDU-uitgeverij, 's-Gravenhage 1988

² Uit de beide Auschwitz-Memoriaal boeken (1993), met betrekking tot Sinti en Roma in Auschwitz Deel I (Frauen) en Deel II (Männer), over het Zigeunerlager in Birkenau

Ook het aantal overlevenden van deze genocide is voor wat Nederland betreft zo langzamerhand vastgesteld: 31 Sinti en Roma, mannen en jonge vrouwen.

Onderzoeksvragen en afbakening

Toch blijven er vragen omtrent deze vreselijk geschiedenis. Als vraagstelling voor een kortlopend archiefonderzoek stelde het Haags Gemeentearchief de volgende formulering voor: hoe kwam het dat er zoveel Sinti en Roma indertijd in Den Haag verbleven, hoe zag hun leven er destijds uit en hoe overleefden zij tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog in de stad?

De periode van onderzoek bestrijkt een ruime tijdspanne (1900-1970) en valt uiteen in vier onderdelen. Het onderzoek start in wat - vanuit cultuur-historisch oogpunt - wel *La belle Époque* wordt genoemd: de periode van bloei (1900-1920) tot en met neergang (1930-1940). Onder die titel komt in dit eerste deel (I) de *entrée* aan bod van reizende bevolkingsgroepen in Den Haag – zowel ketellappers, paardenhandelaren en muzikanten, als ook kooplui, kermisklanten, en andere woonwagenbewoners³ - en de vroegste kampementen van de gemeente ten tijde van invoering van de Woonwagenwet (1919).

Het volgende deel (II) behandelt de eerste vestiging in Den Haag van een aantal Sinti en Roma families in aanloop naar de Tweede Wereldoorlog. Hier wordt ook beargumenteerd dat 'de grote trek naar Den Haag' niet zozeer een *influx* was, een beeld dat sinds de RIOD studie van Sijes c.s. postvatte bij de anderen⁴ en wellicht in de receptie van het grotere publiek, maar uitkomst is van een langdurig en geleidelijk proces van een 'komen en gaan'. Daarin opereerden Sinti en Roma strategisch en behoedzaam om toegang te houden tot bronnen die zij steeds schaarser zagen worden, zowel in economisch en sociaal opzicht als in termen van hun veiligheid.⁵

In deel III wordt de Zigeuner-Razzia opnieuw gezien, aan de hand van de lotgevallen van de in die dagen in de stad aanwezige en opgepakte familieleden. Gekeken wordt naar de territoriale reikwijdte in de stad, gelet op het stratenpatroon en daarmee ook het start- en eindpunt ervan.

In deel IV, tenslotte, komt de periode na de Tweede Wereldoorlog aan bod, met daarin een korte *casestory* over een familie in Den Haag in de tijd van Wederopbouw en met aandacht voor de *Wiedergutmachung* tussen Nederland en Duitsland (1955-1966).

De onderzoeksperiode is begrensd door het jaar 1970, ter markering van de voltooiing van de naoorlogse wederopbouw en het ontstaan van de Welvaartstaat. Vanaf dan wordt voor deze bevolkingsgroep(en), en wel op alle niveaus, een beleid van kracht door vernieuwing van de Woonwagenwet (1968), onder minister Marga Klompé (Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk).⁶ Voor meer kennis en informatie omtrent Sinti en Roma, in cultureel-maatschappelijk en beleidsmatig opzicht zij verwezen naar publicaties in het bronnenoverzicht.

³ Vrij naar de titel van het boek van Annemarie Cottaar (1996): een onderzoek naar groepsvorming en (woonwagen)beleid in de periode 1870-1945.

⁴ Beckers, 1980, pagina 38-39; Wuite, 1989, pagina 46-47; Lucassen, 1990: pagina 220 en noot 57, pagina 284

⁵ Overlevingsstrategieën die onder grote druk leiden tot wat in etnografische benaderingen ook wel '*fusion and fission*' genoemd wordt: nu eens (samen) optrekken en (dan weer) uiteengaan.

⁶ Mevrouw (Marga) Klompé (1912-1986) was 'van huis uit' katholiek (Katholieke Volkspartij/KVP) en na de formatie in 1956 van het kabinet van de sociaal-democraat Willem Drees tien jaren (de eerste vrouwelijke) bewindvoerder op een departement. Van 1971-1977 Minister van Staat.

Voorafgaand onderzoek

Veel data komen uit het eerste onderzoek naar de vervolging van de Zigeuners in Nederland, onder auspiciën van Ben Sijes, verbonden aan het toenmalige Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RvO of RIOD) in Amsterdam, tegenwoordig het NIOD. Zo is het aantal gedeporteerden (112 en 113) uit Den Haag naar Westerbork als feit geaccepteerd. Tien jaar later stelde de Leidse historicus Leo Lucassen in zijn verdiepende vervolgstudie dit aantal overigens wel bij, naar 101 personen, door diverse lijsten nog eens te combineren.

Zelfs waar de Sinti en Roma precies zijn ‘vandaan gehaald’, leek sindsdien – althans voor wat betreft Den Haag – in kaart gebracht, hetgeen Lucassen in 1990 bracht tot de typering ‘getto’: de indertijd al onbewoonbaar verklaarde en in de jaren 80 gesloopte huisjes in het hofje bij de Bilderdijkstraat (Zeeheldenbuurt) en uit hun woonwagens aan de Veenkade (later Slachthuisgade, tegenwoordig Neherkade), plus een aantal woningen in de Kemperstraat (Schildersbuurt). De Kemperstraat lag in feite wat verder uit de buurt van de Veenkade, aan de rand van het Rode Dorp. Juist in deze omgeving – waar trouwens nog meer adresjes waren, zoals verderop te lezen is – was ook het politiebureau Mauritskade gevestigd waar de mensen naar toe zijn gebracht en vandaar naar station Hollands Spoor, oftewel het *Staatspoor*, zoals dat indertijd heette.

De Haagse stadshistoricus Wuite (1989) vulde hier nog op aan met het Bloemstraathofje bij de Veenkade, net als de Kemperstraat toentertijd al gesloopt en verdwenen. Wuite schreef bij zijn archiefstudie een nawoord naar aanleiding van de actualiteit: de sloop in die buurten en de bouw van een parkeergarage voor een supermarkt. Hij werd geraakt door deze nogal onbekende Haagse *petit histoire*. Daarbij speelde de vraag vanuit het buurtcomité hoe nu verder met het raamgevel-monumentje voor de Sinti-familie Berger, aan de Bilderdijkstraat.⁷ In zijn onderzoek kwam Wuite een bundel uit 1980 op het spoor met interviews, van onderzoeksjournalist Jan Beckers, getiteld ‘*Me hum Sinthu*’ (‘Ik ben Sinto’ in het Romanes, de taal van Sinti en Roma). Beckers was in dezelfde jaren als Sijes (ook) herinneringen gaan optekenen, met weer andere getuigen dan degenen die door de studenten geïnterviewd waren voor het Rijksinstituut. Ze waren alle vijf op een of andere manier verbonden met Den Haag: de – inmiddels overleden – personen Theresia Crasa Wagner (1927, Berlijn), Johan Lolo Grünholz (1924, Nijmegen), Albert Zekkeman Halberstadt (Apeldoorn, 1917), Adolf Franz Petalo (1911, Apeldoorn) en Stephanus Tatta Hanstein (1923, Utrecht).

In deze onderzoeken kwamen voor het eerst personen over de oorlogsjaren aan het woord, met getuigenissen van de razzia(s) en de jaren daarna. In Beckers’ werk staan zij met naam en toenaam, in Sijes’ studie alleen met initialen, van voor- en achternaam. De *oral history* benadering raakte in zwang, wat een belangrijke aanvulling bood op de tot dan toe – schaars en fragmentarisch – voorhanden informatie.

Inmiddels is in Nederland het thema – dikwijls met behulp van deze benadering en in combinatie met gemeentelijk erfgoed in verband met de onthulling van plaatselijke monumenten en opening van tentoonstellingen – betrekkelijk goed in kaart.⁸ Ook het verloop van de toenmalige Zigeuner-Razzia in de diverse gemeenten is behoorlijk goed gedocumenteerd. Grotere concentraties in Limburg en Brabant, maar ook – in het hart van Nederland – onder de rook van Utrecht (IJsselstein).

⁷ Dit was het eerste van de Sinti en Roma monumenten in Nederland, waarbij een burgemeester – Ad Havermans – de onthulling verrichtte (1990). In 2006 werd de raam-plaquette bij het voormalige Bilderdijkhofje geïntegreerd in een groter monument met alle familienamen van uit Den Haag opgepakte en afgevoerde Sinti en Roma, onthuld door Wim Deetman.

⁸ Zie bronnenlijst achterin het artikel

Families ter plaatse in het noorden (Drachten, Eursinge, Vledder, Zutphen) en oosten (Oldenzaal, Doetinchem, Arnhem en Nijmegen). In grootstedelijk opzicht tekenen zich eveneens verschillen af, met name tussen Amsterdam en Den Haag op het *moment suprême*. Opvallend is dat in Nederland, voor wat de Sinti en Roma betreft, het centrum van vervolging in het politieke centrum lag. Deze observatie blijft in het hoofd aanwezig.

Deel I: Belle Époque (1900-1940)

Aan bod komen eerst de koperslagers of ketellappers (Kaldersch), vervolgens de Lowara (handelaren in paarden), daarna de muzikanten (Hongaars-Roemeense familie-ensembles) en tenslotte het eerste woonwagenkamp van de gemeente, de Binckhorsthoek.

Ketellappers in 's-Gravenhage (1909-1910)

Een vroege Haagse registratie in de 20^e eeuw treffen we aan in 1909, nog voordat de eerste Woonwagenwet (1919) door het Rijk was uitgevaardigd en een eerste woonwagenkamp door de gemeente was aangelegd (in 1921): de *'s-Gravenhage 717* en de *'s-Gravenhage 718*. Het betrof de woonwagens van de *Cibalko Compagnie*, waarover Lucassen het een en ander schrijft. Sinds 1909 waren deze Hongaarse ketellappers – Kalderasch – twee maanden lang in 's-Gravenhage gesignaleerd. Het Haagse Weekblad *Pak me Mee* schrijft op 30 oktober 1909 over *“Mooie typen, de mannen met gitzwarte hare en oogen, maken in hun nationaal costuum een goeden indruk- terwijl de vrouwen met hare vlechten, waaraan tal van munten, (één zag ik er met 30 goudstukken van Maria-Theresia), even behoorlijk als goedig eruitzien”*. Een aantal van deze families was via de havens van Antwerpen en Rotterdam al eerder voorbijgekomen, op doortocht naar Engeland en Amerika, waar zij aanvankelijk nog waren toegelaten (1879), maar kort daarna niet meer – onder de strenge *Immigration Act* van 1882.

Koperslagers of ketellappers (Kalderasch) uit oostelijk Europa reisden al sinds 1870 – kort na de afschaffing van de Slavernij in Moldavië en Wallachije - ‘vrijelijk’ door Nederland, vanuit Limburg en Brabant tot in Holland aan toe, soms door de politie op de trein gezet - met tent wagen en al - maar ook wel daar zelf in opgestapt. De bovengenoemde groep onder leiding van Nikoly of Nikolas Ciorum heette voluit de *Compagnie Chibalko chaudronnier*. Vier tot negen gezinshoofden waren vanuit Frankrijk via Sluis en Roosendaal naar de Residentie getrokken (juli, 1909). Eerst was toelating bij de grens nog geweigerd, waarop het hoofd van de grootfamilie een beroep op het Oostenrijk-Hongaarse consulaat in de Hofstad deed. Eerst beklagde Nikolas Ciorum zich nog per telegram en vervolgens in persoon. Het departement van Buitenlandse Zaken reageerde gematigd, dat van Justitie daarentegen geïrriteerd. De troep was namelijk ongemerkt tot op de stoep van dat departement door te dringen.

Vanaf oktober dat jaar tot 20 december huurde de groep een terrein aan de Rijswijkse weg. Naast de Nederlandse ministeries, de Oostenrijks Hongaarse gezant te 's-Gravenhage en Belgische autoriteiten (de administrateur der Openbare Veiligheid in Brussel) raakte nu ook de burgemeester van Den Haag betrokken. Justitie had bij de burgemeester er op aangedrongen om het verblijf van de ketellappers aan de Rijswijkse weg vroegtijds te beëindigen, op grond van *‘een of andere wet of verordening’*. Zowel brandweer, politie als de directie bouw- en woningtoezicht lieten echter weten geen wettelijke mogelijkheden te zien.

Het werk van de zigeuners viel namelijk niet onder de Hinderwet - er was formeel geen sprake van een koperslagerij - en vuur diende niet alleen ten behoeve van de werkzaamheden, maar ook ter verwarming en spijsbereiding. Daarbij kwam dat de Hinderwet in een eerder geval ook niet was toegepast op een vergelijkbare groep, namelijk Italiaanse steenhouwers.

De Roma-*compagnia* van Chibalko werd door de autoriteiten eerst voor Russisch aangezien, met hun complexe familienamen, maar een brief van de procureur-generaal van de Koninklijke Marechaussée te Den Haag liet zien dat de diversiteit qua geboorteplaatsen getuigde van een kosmopolitische samenstelling: Hongarije, Frankrijk, Servië, Siberië en Warschau. De burgervader van Den Haag zag geen reden om de verleende vergunning in te trekken en Justitie moest toegeven dat hun verblijf geen aanleiding gaf tot klachten. De groep was bovendien in staat om zich te voorzien in onderhoud.

En grisailles: een still uit oudste bewegende beelden (1910) van Zigeuners in Nederland: Ketellappers in Den Haag⁹

“Hun arbeid bestaat uit vertinnen en koperslaan. Daartoe maken zij een blaasbalg in den grond, dien zij uithollen voor 'n vuurtje. Zoo ongeveer moeten ook de oude Phoeniciërs en Egyptenaren hun metaal hebben bewerkt. Maar 't is er niet minder om wat uit hunne handen komt, want de talrijke orders, die per gewicht worden opgenomen, toonen aan dat zij uitstekende vaklieden zijn”, aldus het artikel op 30 oktober 1909 over Zigeuners aan den Rijswijkschenweg te 's-Gravenhage.

Het eind van het liedje was dat de procureur generaal (van de Koninklijke Marechaussée) zijn korps in januari 1910 verordonneerde om de groep zigeuners richting België uit te geleiden, kort na de vervaldatum van hun huurcontract van het terrein in Den Haag en op grond van het feit dat zij niet over een reis- en verblijf pas beschikten zoals de ook in Nederland inmiddels ingevoerde Vreemdelingenwet vereiste. Reis- en verblijfskaarten dienden, zoals gewoonlijk bij het verlaten van Nederland, te worden ingeleverd waarna deze naar de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee werden opgestuurd.

Sindsdien kon, net als eerder bij andere groepen (de *Chinezencentrale*) in Nederland, een register voor identiteitskaarten worden opgebouwd. Het internationale initiatief tot oprichting van een *Zigeunercartotheek*, bleek echter in Nederland - in vergelijking met landen als Duitsland, België en Frankrijk - een kort leven te zijn beschoren (februari 1937 – januari 1939): te duur in uitvoering (en

⁹ Archief Beeld en Geluid, still van de trailer van ‘Sinti, Roma en gadje: Nederland en zijn verhouding met Zigeuners’, Pieter van Huystee film & tv (Huib Stam), IKON 2003, <https://www.youtube.com/watch?v=vJgLG5q2OTA>

onderhoud) van registratie, fotografie en vingerafdrukken.¹⁰ Wel beschikten de Vreemdelingendienst en de Recherche Centrale, inclusief de Rijksidentificatiedienst (RID), over zulke persoonsregistraties. Het Centraal Bevolkingsregister (CBR), opgericht in 1918, was overigens in 1942 al gevuld met 10.000 namen van zigeuners en woonwagenbewoners. Het CBR ging echter grotendeels verloren bij een gericht bombardement van de Geallieerden (11 april 1944) op het pand aan de Kleykampaan.

Paardenkopers in 's-Gravenhage (1912)

Lowara – van *Lov*, geld in het Hongaars - waren de eerste reizende zigeuners waarmee de gewone Hagenaars en Hagenezen over een langere periode zouden kennismaken. Ze werden indertijd - tot na de oorlogsjaren – ook wel *Hungarn* genoemd door Sinti en Nederlandse woonwagenbewoners. Begin 20^e eeuw zijn zij al actief in Duitsland, Frankrijk en Scandinavië. Gaandeweg opereren zij ook in België en in Nederland, op de route van de grotere paardenmarkten in het centrum van het land (Utrecht), in het noorden (Zwolle en Zuidlaren) en het zuidwesten (Rotterdam).

1905: Lowara aan de Staphorsterweg, tussen Meppel-Zwolle¹¹

1912, Goirle: de Gorgan-familie 29 dagen vast¹²

Aanvankelijk zouden deze nieuwkomers het nog niet tot de Residentie brengen. Ook deze families – deel uitmakend van clans waaruit de Lowara *compagnia* van oudsher is samengesteld – zijn beperkt in hun handelen en worden aan de noord- en zuidoostelijke grenzen door de Koninklijke Marechaussée ‘uitgeleid’ in opdracht van het ministerie van Justitie in Den Haag. Kort voor de Eerste Wereldoorlog uitbrak, had een aantal paardenhandelaren meer succes. De Lowara kwamen nu in contact met het gemeentebestuur en met de Haagse burgerij, en met de eerste uitingen van lokaal beleid.

¹⁰ Bij de zuiderburen werden deze families behalve geregistreerd ook vingerafdrukken afgenomen en gefotografeerd, het laatste benut voor de *Carte Nomades* (vanaf 1942). Najaar 1943 vonden hier de eerste ‘aanhoudingen’ al plaats, met eerst internering in voormalige ‘Kolonies van Weldadigheid’ (Merksem) of rechtstreeks in de Dossin Kazerne (Mechelen, zie ook <https://www.kazernedossin.eu/NL/Museumsite/Documentatiecentrum/Digitale-Beeldbank>). Op 15 januari 1944 vertrok daarvandaan het Zigeunerkonvooi naar Auschwitz met 353 personen – waaronder velen uit Nederlands Limburg. Van dit transport was eind juli al meer dan de helft (178) overleden en overleefden 32 personen (Laurence Schram, 2016: “Dossin, Wachtkamer van Auschwitz”, pagina 287, 289).

¹¹ Vijf Eeuwen Migratie, 27 mei 2010, <https://vijfeeuwenmigratie.nl/foto/paardenhandelaren-bij-meppel>

¹² Regionaal Archief Tilburg, <https://regionaalarchief Tilburg.blogspot.com/2010/05/zigeuners-gesignaleerd.html>

1912: visitatie van de *Vereniging Teyhuis voor Onbehuysden*, met inspectie van de gesteldheid van paarden en kinderen. Stills van de korte 'stomme' oprichtingsfilm van de Vereniging van 20 oktober 1912.¹³

De Vereniging voor Onbehuysden duikt hier op omdat de gemeente Den Haag in die jaren zocht naar oplossingen op gebied van huisvesting die pasten bij 'zwerfers en gedetineerden', een groeiend en algemeen probleem in de stad. In 1912 had burgemeester Van Kamerbeek daarom, samen met een wethouder, het initiatief genomen tot oprichting van de Vereniging Teyhuis voor Onbehuysden. Hiervan was de bekende Hagenaar Dominicus Antonius Josephus (Dé) Kessler – geboren in Nederlands-Indië, sportman en zoon uit een rijke familie met olieplantages – grote geldschieder en bestuurslid (tevens naamgever van de latere Kessler stichting voor daklozen). Als voorwaarde stelde Kessler dat de organisatie onafhankelijk was ten opzichte van kerkelijke gezindtes.

Den Haag, 1912. Fotograaf onbekend. Man, vrouw en kinderen in nieuwe kleren gestoken.¹⁴ Let op de fraai bewerkte woonwag en de burgervrouw links.

Nog dat jaar, december 1912, verstrekke de gemeente den Haag een eerste document aan de Lowara's: twee keer een binnenlands paspoort.¹⁵ In de eerste maand van het nieuwe jaar gaf de burgemeester zelfs een bewijs van Nederlanderschap af, opnieuw aan een paardenhandelaar.

¹³ Stills van een film uit de Collectie Beeld en Geluid, <http://in.beeldengeluid.nl/collectie/details/expressie/25804/false/true>

¹⁴ Collectie Het Leven, Spaarnestad foto, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:SFA03:SFA022815697>

¹⁵ Niet met naam en toenaam gepubliceerd maar onder een codenummer in Lucassen (1990: pagina 341).

Een paar jaar later, in februari 1915, zijn de Lowara nog steeds in beeld, opnieuw in een reportage van het geïllustreerde weekblad *Pak me mee*, zoals het dat in 1909 ook al bij het tentenkamp van de Koperslagers had gedaan. Deze voorganger van de Panorama, voor 5 cent te krijg en met *faits divers* over onder meer het Koningshuis en Mata Hari, maakt op 27 augustus 1917 opnieuw goede sier over de handel en wandel van ‘zigeuners’.

In 1927 kwam de naam *Petalo* (van hoefijzer, in de taal van de Lowara) voor het eerst in de boeken van de stad terecht. Het Staatsblad van 25 mei 1927 vermeldt drie personen onder die naam op één en dezelfde dag (13 mei).¹⁶ Volgens Lucassen hebben zij het Nederlanderschap ‘naar alle waarschijnlijkheid’ verworven via persoonlijke contacten in ministeriele kring. Oppakken en uitzetten was in het Nederland van die jaren immers de norm.

Het betrof hier de paardenhandelaren Peter (*1901, Sint Petersburg – †1939, IJsselstein), Joseph (*1904, Berlijn – †1972, Weert) en hun vader Kori (*1879, Stockholm – †1950, Bergen op Zoom). De pater familias, gehuwd met Lisa Stephan (geboren in Noorwegen, 1881 – overleden in Houten, 1940), was met zijn zoons gevestigd in ‘s-Gravenhage. Alle drie stonden ingeschreven als koopman, al was de vader ook stoelenmatter, zo valt te zien op een overzicht van naturalisaties vanaf 1850.¹⁷

Het was de periode van de ‘Affaires’, zoals Lucassen dat noemde in zijn studie, waarin het ministerie van Justitie met de verscherpte Vreemdelingenwet van 30 januari 1929 in de hand, dossiers aanlegde, niet alleen over de Roma (Petaló’s)¹⁸ maar ook van Sinti, zoals de Italiaanse familie Basily in de periode april 1929 – maart 1931 moest ondervinden.¹⁹

Hielden zij zich op in een andere stad, neem bijvoorbeeld Leiden, dan werden ze aangehouden en de stad uitgezet. Wel deden Petalo’s en Basily’s hierover hun beklag bij de autoriteiten, ook door middel van brieven. Zo gaven Petalo’s aan ‘al 30 jaar’ ingeschreven te staan in Den Haag en gaven daarin hoog op van de burgemeester van die stad, van wie zij altijd ‘papieren’ hadden ontvangen. Hoe vaak en hoe lang de familie Petalo nog in Den Haag verbleef is niet bekend, feit is wel dat twee – andere – zoons van bovengenoemde Kori Petalo in 1944 deze stad nog als hun laatste woonplaats opgaven bij aankomst met de trein in Kamp Westerbork: Jan, een slijper geboren in het Duitse Marburg (1906) en Anton een wagenmaker (*1911, Zuylen). Hun laatste huisadres was Buitensingel ZO nr. 121 en Westeinde 15.

Woonwagenkamp Binckhorsthoek (1921-1925)

Op deze eerste permanente verblijfplaats in Den Haag voor woonwagenbewoners en zigeuners zullen de Petalo’s in de jaren 20 vermoedelijk ook hun wagens wel eens hebben gestald, op hun route naar de paardenmarkten in Rotterdam of Utrecht. Het kampje lag in het veengebied achter het station (Hollands Spoor), nabij het in 1918 gebouwde centrale PTT-magazijn waar ook toestellen voor telegrafie werden gerepareerd. Het lag trouwens dichtbij de plek waar in 1909-1910 de Kaldarasch nog enige tijd een stuk grond van de gemeente hadden gehuurd (Rijswijkseweg). De naam kwam van de Binckhorst, een kasteeltje uit 1727.²⁰ Met goede moed over de verheffing van deze bewoners opende de burgerij het *woonwagendorp* in 1921, met ambachten, diensten, muziek en dans.

¹⁶ Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden 1927, Index, pagina 48,

<https://www.delpher.nl/nl/tijdschriften/view?coll=dt&identificer=MMKB10:001196004:00048>

¹⁷ Naturalisaties vanaf 1850, Historisch Genootschap Valkenswaard, <http://www.shgv.nl/Naturalisaties%20pet-spe.htm>

¹⁸ Inclusief vrijwaringsbrieven van 12 Brabantse gemeenten (Lucassen, 1990: pagina 151-157)

¹⁹ Over deze periode bestaat een dossier met 101 brieven naar en uit elf gemeenten in Brabant, Noord- en Zuid-Holland.

²⁰ Of de duvel er mee speelde of louter toeval: het woord ‘Bink’ is vanuit het Romanes (*béng*, *being* of *beinck*, meervoud *bengá*: Duivel) terecht gekomen in de Nederlandse taal (Liber Vagatorum, Nederduits, 1510) en eind 19e eeuw

Woonwagenveld Binckhorsthoek, 1921: de Haagse Vereniging voor Onbehuisten opent het nieuwe 'woonwagendorp'²¹

Twee jaar later al is de groei van dit 'dorp' zichtbaar, zowel op het kamp zelf als in de zorg. Net als in 1912 tonen beelden en bijschriften uit 1923 waaruit die zorg destijds nog voornamelijk bestond: inspectie van de paarden en van de kinderen. In beeld zijn ook de pronte vrouwen die de was doen, bij de wagen of waterpomp, de rondstruinende *joeklos* (honden, in het Roma; als leenwoord opgenomen in het Bargoens en later in het volksmond: joekel, iets groots). Mannen en politie agenten slaan elkaar nauwlettend gade. Meer vanuit vogelperspectief en vanachter de schutting wordt vervolgens de context van dit dorpsachtige leven zichtbaar, *en marge* van een zich industrialiserende urbane samenleving. Buiten beeld zijn de indertijd gebruikelijke kampregels, omtrent huur, gedrag, corvée en overtreding.

1923, Binckhorsthoek: Genummerde woonwagens, zoals de G-932 's-Gravenhage en H-91 Haarlem.²²

spraakgebruik geworden via het Bargoens (geheim- en handelstaal), in betekenis van "stoere kerel", "forse vent", ook "lomperd", https://www.dbnl.org/tekst/moor012gehe02_01/moor012gehe02_01_0027.php. Het tijdschrift Historiek merkt op dat het woord in elk geval sinds 1500 in de Lage Landen wordt gebruikt maar dat het onduidelijk is waarom bink later 'stoere kerel' is gaan betekenen, <https://historiek.net/zigeunerwoorden-nederlands-roma/76392/>

²¹ Foto links: Digitale Bibliotheek voor de Letteren, pagina 47, <https://www.dbnl.org/>. Foto rechts: P. van Tol (Spartanstad Photo), Collectie Het Leven (1906-1941), vindplaats Het Geheugen, <https://geheugen.delpher.nl>

²² Filmbron: Collectie EYE Film Institute Amsterdam, <https://www.youtube.com/watch?v=qPiKbchJkQM>

1923, still uit dezelfde film, vanuit vogelperspectief

1925, woonwagenkamp Binckhorsthoek: afgeschermd²³

Dezer dagen werd te 's Gravenhage een rijdend politiebureau in dienst genomen voor het woonwagenkamp aan de Bronkhorstlaan. Het bureau is bezet door eenige politieagenten en wordt door twee paarden getrokken. Op onze foto ziet men hoe dit rijdende politiebureau op de plaats van bestemming wordt gebracht.

1923: mobiele politie-eenheid voor het woonwagenkamp, gemodeleerd naar een door een kampbewoner in 1922 getimmerde woonwagenschool²⁴

VARKENSKOTTEN ALS WONINGEN.

Het bestuur van den Haagschen Huurdersbond heeft een verzoekschrift tot den Gemeenteraad gericht betreffende den woningtoestand aan den Binckhorsthoek. Het dagelijksch bestuur van dezen Bond stelde naar dien toestand een onderzoek in ter plaatse en was pijnlijk getroffen bij het aanschouwen van „een aantal varkenskot-ten, waarin resp. 11, 9 en 8 menschen een schuilplaats hebben gezocht, door den woningnood daartoe gedwongen." Het dagelijksch bestuur verzocht de leden van den Gemeenteraad zich daarvan ter plaatse te gaan overtuigen in het vertrouwen dat zonder verwijl aan dezen toestand, die z. i. aan het misdadige grenst en waarvan z. i. z e k e r kinderlevens ten slachtoffer zullen vallen, een einde zal worden gemaakt. Het herinnert hierbij aan de Huuraanzeg-gingswet, welke bedoelt het aantal ledig staande woningen ten nutte te maken.

In 1925 kwam het woonwagendorp-experiment ten einde toen de gemeenteraad vragen stelde toen krantenkoppen repten van een *goelag* in de achtertuin ('Russische toestanden in de Residentie'). Het uitgedeide kampje werd opgeheven en verplaatst, deels in de richting van Loosduinen (Loozerlaan) en achter het slachthuis (Veenkade).

²³ Spaarnestad Photo, vindplaats gemeentearchief Den Haag

²⁴ Foto op Marktplaats ('uit een tijdschrift'), geplaatst op 22 januari 2020 [Erratum: 'Bronkhorstlaan' is Binckhorstlaan], <https://www.marktplaats.nl/a/verzamelen/ansichtkaarten-nederland/m1506268864-knipstel-artikel-1923-den-haag-politeiebureau-woonwagen-paard>; ver stoelenmatter Meerman, <https://opameerman.jimdofree.com/1906-t-m-1929/>

1923: Tehuis Onbehuisden, De la Reyweg, Regentesse kwartier. Vier slaapzalen voor 180 mannen en twee voor 40 vrouwen met kind, Inclusief sanitair en klaslokalen.²⁵

De Poort aan de straatzijde. Zuid-Oost Buitensingel 179. Westeinde kwartier, Christelijke Volksbond: Centrum voor ambacht en werkverschaffing, met volkslogement Hofje van Sas nabij.²⁶

Niet alleen de kampjes groeiden maar ook het tehuis van de Vereniging voor Onbehuisden, met een nieuwe pand in de buurt van de volkslogementen en hofjes van Westeinde. Middenin dat kwartier was de Christelijke Volksbond gevestigd, opgericht vanuit de Nederlands-Hervormde Kerk (1891) en behulpzaam bij de werkverschaffing (duinafgraving tussen Den Haag en Scheveningen). Ernaast, op nummer 183-17, lag het 'Hofje van Sas': een van de meest betaalbare hotspots in de stad. Lange tijd was dit eigendom van een Groninger particulier - bijgenaamd 'Meneertje' – tot wie vele behoeftigen zich tot ver in de jaren 30 wenden voor een onderkomen.

Intermezzo in de Belle Époque: Zigeunermuziek in Den Haag (1909 – 1942)

Ondertussen manifesteerden zich in het centrum van de Residentie een andere lichte nieuwkomers met frequente optredens in kringen van adel en burgerij, van politiek, zaken en financiën (bankiers). Zigeunerstrijkjes en -salonorkesten leidden hier al voor de Eerste Wereldoorlog een bloeiend bestaan. Den Haag en badplaatsen als Scheveningen en Noordwijk vormden een goede voedingsbodem. Het werd *chique* gevonden om naar dergelijke orkesten te kijken en te luisteren, te verzoeken om nummers en zo blij te geven van kennis van zaken, aldus de Leidse muzikkenner Kreuger in een uitvoerig artikel (1996).

Met name Hongaarse orkestleiders maakten naam en faam. Eerst Rudy Ràczky, Emmerich Kàlmàn (*Die Csárdásfürstin*) en Zunki Joskà. Over Ràczky gaat het verhaal dat hij zoveel succes had - en zo goed verdiende - dat hij zich met een eigen *équipage* (koets met paarden) naar zijn optredens kon laten brengen, schrijft Kreuger. "Er was een gegoed publiek en er waren veel verlofgangers uit Nederlands Indië, die van hun tijd in Nederland wilden genieten en heel wat geld uit te geven

²⁵ Gemeentearchief Den Haag

²⁶ Tegenwoordig de Boomsluiterskade; zie voor de geschiedenis van Den Haag onder andere: https://anemaa.home.xs4all.nl/ges/onderwerpen/daklozen_den_haag.htm en <http://www.deoud-hagenaar.nl/2017/02/21/de-boomsluiterskade-voor-het-jaar-1956/>

hadden. Dat publiek was goedwillend en weinig kritisch, en iedere vreemdeling met een donker uiterlijk, die een beetje zigeuner-idioom in zijn spel kon leggen, was welkom”.

Aan de basis voor deze mode stonden zogenoemde *Tziganisten* die geschoold waren aan het conservatorium van Boedapest en zowel hun klassieken kenden als het idioom van zigeunermuziek beheersten en de interpretatie daarvan: *Zigeunerweisen* van De Sarasate (*à la Hongroise*).

Deze flirt met het oost Europees exotisme kreeg in de internationale stad van Vrede en Recht nog een extra impuls na afloop van de Eerste Wereldoorlog, toen de overwinnaars het oude Habsburgse keizerrijk ontbonden (Verdrag van Trianon, 1920, naar een kasteeltje bij Parijs) en het onafhankelijke Hongarije haar nationale identiteit zocht. De ‘Zigeunercultuur’ werd in Den Haag *‘salonfähig’*, net als in andere trendsettende steden van Europa het geval was en dit bleef tot ver in de jaren 30 *bon ton*.

Een aantal personages – de meesten met (familie)orkesten uit Hongarije en Roemenië - dienen hier wat uitvoeriger de revue te passeren. Zo was de Hongaar Pali Tóth, in Nederland ingeschreven onder de naam Tót, een echte *Stehgeiger*. Deze eerste violist was al in 1909 met zijn vrouw en drie zonen vanuit Frankrijk (Parijs en Côte d’Azûr) naar Nederland gekomen op uitnodiging van Max van Gelder (Amsterdam, 1872 – Sobibor, 1943). Deze Joodse cabaretier en impresario had zich op de vertegenwoordiging van buitenlandse artiesten toegelegd, vanwege de grote behoefte in de Residentie aan salonmuziek van allure.

Tot dan toe was het Haagse uitgaansleven een ‘tamelijk stijve bedoening’, schrijft Charlotte Sienema voor de Muziekbibliotheek van de Omroep (2010). Tóth bracht daar verandering in met zijn orkest. In haar artikel ‘De intocht van Zigeuners en hun muziek’ typeert zij de impact van Pali Tóth indertijd: *“De Hongaarse zigeuner-muzikant speelt een divers repertoire van zowel uitheemse dansen, walsen en opera-fragmenten. Hijzelf is de primás: hij zet de stukken in en speelt de hoofdrol in de uitvoering. Hij interacteert intensief met zowel medemuzikanten als publiek en speelt graag verzoeknummers. Zijn orkest bevat bijna altijd de karakteristieke cimbaal. [...] Hij componeert ook zelf en geeft zijn werk, naar toenmalige Europese smaak, Franse titels. Vooral zijn voordracht is onweerstaanbaar: hij beweegt, hij is mooi, hij swingt op zigeunerwijze en stoort zich niet aan de gegeven maat. Vermoedelijk speelt hij ook alles uit het hoofd”*.

Aangezien Pali rond de Eerste Wereldoorlog niet meer uit Nederland weg kon - noch naar Frankrijk, noch terug naar Hongarije, vanwege dreigende internering - bleef hij met zijn gezin in Den Haag. Ook zijn zoons (3) gingen er naar het conservatorium terwijl zij deel uit maakten van het orkest onder leiding van Monsieur Pali. Zijn zoon Rudolph zou in 1944 vader worden van Sylvia Tóth die bij diens overlijden in de jaren 70 de familieviool zou erven. De latere zakenvrouw verkreeg overigens pas bij haar trouwen met een Nederlander (1967) het staatsburgerschap, zo vertelt ze in een interview met Roma-schrijfster Felicita Vos in 2008. De Gypsy Swing uit de jaren 60 van de Hot Club de France Quintette (Rive Gauche, Parijs) behoorde tot haar favoriete muziekstijl. Andere nazaten van Monsieur Pali wonen in een wagen op een van de centra nabij Den Haag en elders in het land.

Behalve Pali was er Béla Ruha. Deze Hongaarse zigeuner was in 1915 naar Nederland gekomen en trouwde met een Nederlandse vrouw, Catherina Stig(t)ers, in Den Haag (1920). Een zoon van Béla Ruha kreeg vader’s naam en een andere heette Lajos. De Algemene Vereniging van Radio Amateurs (A.V.R.O.) nam ‘de Hongaarse Tzigane-Kapel van de Gebroeders Elmer en Bela Ruha’ dikwijls op in de programma-uitzendingen, of het nu een wals was of een Zigeunermoppie met viool en cymbaal.

FILMSCHOUW

REPRISES :

CAPITOL: Katharine Hepburn in „Little Minister“ (De Zigeunerin).

OLYMPIA: Paul Wegener, Rudolf Forster en Hans Moser in „Nur ein Komödiant“; „Jenny“, met Albert Préjean en Françoise Rosay.

PRINCESSE: „Op weg naar Singapore“ met Jean Harlow, Clark Gable, Wallace Beery en Lewis Stone.

REMBRANDT: Tino Rossi in „Corsicaansche Liefde“; Harry Baur in „Tarras Boulba“.

REX: „Mädchen in Uniform“ met Dorothea Wieck en Hertha Thiele.

ROXY: „De ongeschreven wet“ met Sylvia Sydney, Fred Mc Murray en Henri Fonda; Benjamino Gigli in „Jij bent mijn leven“.

Wegens succes herhaald: Katharine Hepburn²⁷

PAVILLON RICHE — ZANDVOORT
Zaterdag 7 Juni 1937. OPENING VAN HET SEIZOEN
GRANDE SOIREE D'ORIENTALE DE GALA
MAD. WALKERS & FROLIC GIRLS, English Singing and Dancing act.
THE NEW SYNCOPATED DANCE ORCHESTRA.
In de zaal BELA RUHA met orkest Orest.

SOUVENIR de MARGOT
BELA RUHA
ARMAND HAAGMAN

Tu m'avais dit.
BELA RUHA
Valse lente

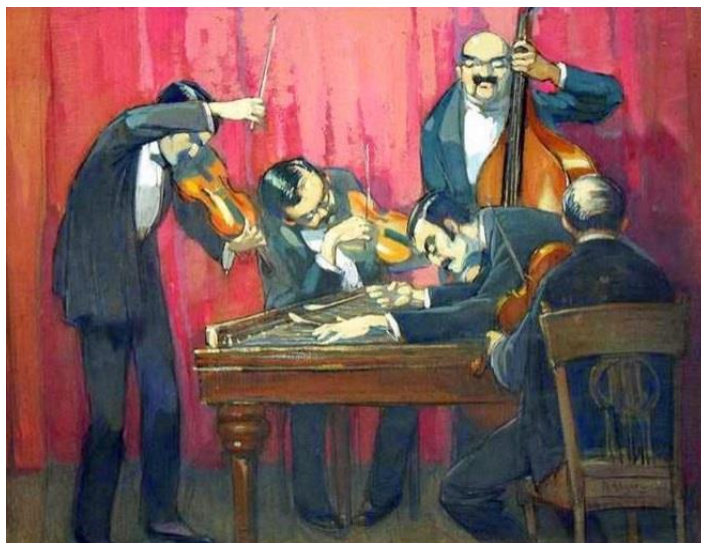
HOTEL DES INDES
Ce soir et les soirs suivants
BELA RUHA
et son Orchestre Hongrois
jouera pendant le Diner et
après dans le Hall pour la
Danse jusqu'à minuit.

POURQUOI ME BRISER LE CŒUR?
BELA RUHA

GRAND RESTAURANT DE LA MONNAIE
Kalverstraat 228 H. KEYZER
Singel 471 Amsterdam.
Célèbre Orchestre Hongrois Bela Ruha.

Compilatie van affiches rondom Béla Ruha²⁸

De badplaats Noordwijk – waar het paviljoen en casino hem engageerde - was Bela's thuisbasis. Het tijdschrift *De Kunst* schreef bij zijn eerste optreden op 23 oktober 1915 (in Amsterdam) over Ruha's impact op het publiek: *"Zijn aard als violist is eerder het droomerige dan wel het hartstochtelijke, ofschoon hij, gelijk bij zijn landgenooten veelal het geval is, een sterk gevoel heeft voor rythmiek. In zijn voordracht komt dat dra aan het licht als men hem vraagt uitheemsche dansen te spelen: tango, szardas, steps en dergelijke. Maar ook zijn walsmuziek is karakteristiek door het aantrekkelijk en meeslepend karakter. Dat is de kunst vooral der tsiganen (= 'gitanen' = 'zigeuners'), dat zij dansmuziek in de hoogste perfectie kunnen spelen, – niet in theoretische maatverdeling, maar met een rythme vol golvingen en deiningen, die zelfs den meest stijve tot 'los' danser maken".*

Frans Hoogerwaard, gouache, "Het zigeunerstrijkje Bèla Ruhà" (1920)²⁹

Uit een heel ander muzikaal vaatje tapte de Roemeen Andrei Șerban, met zijn Russisch-Roemeense *Zigeunergenre*. Net als Pali Tóth reisde Serban met het hele gezin, via Berlijn (jaren 20) naar Parijs, terug naar Boekarest en tenslotte in 1931 naar Nederland waar hij 'in het harnas' stierf (+1935, *Hotel de l'Europe*, Amsterdam). Een memorabele *première* in het Scheveningse Princessepaviljoen (1931) zou zijn orkestbezetting tot standaard verheffen, schrijft Kreuger, vanwege de aansluiting bij

²⁷ Het Vaderland, Avondblad, 17 juli 1937, <https://www.delpher.nl/nl/kranten/>

²⁸ Noordwijkblog, <https://hetnoordwijkblog.com/2012/11/02/blog3740-casino-1921/>

²⁹ De-Maarschalk, 'Met een levendige kijk op schilders en schilderijen', geplaatst op 4 april 2015, <https://de-maarschalk.blogspot.com/search?q=noordwijk>; Noordwijkblog, 2019, <https://hetnoordwijkblog.com/2019/06/03/blog11084bela-ruha-again/>

de westerse smaak: viool, cymbaal, tweede viool of zitviolist, cello en contrabas. Zoon Gregor (1909, Brăila – 1997, Delft) combineerde een klassieke opleiding aan het conservatorium (eerst Berlijn, later Den Haag) met optredens in het Kurhaus te Scheveningen en Hotel de l'Europe in Amsterdam. Ook de naam en faam van violist en orkestleider Lajos Veres (†1981, Den Haag) reikte tot ver over de grens. Geboren in een Hongaars zigeunerdorp en later geschoold aan het conservatorium kwam Veres in 1935 met een zsmansorkest naar Rotterdam, voor optredens in de café-restaurants van de handelsfamilie Engels en daarna in Scheveningen-Den Haag. Vanwege zijn goede ervaringen met Nederland huwde hij hier een al gevestigde Duitse vrouw van Frans-Russische origine.

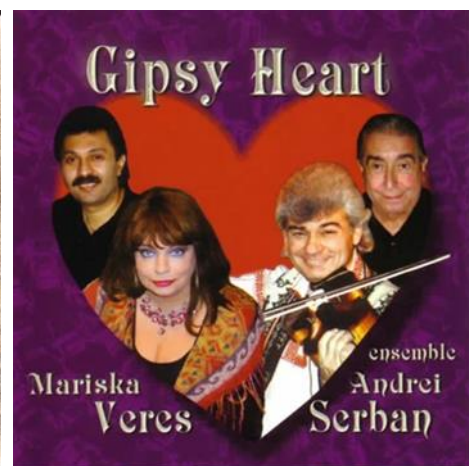
Lajos Veres speelt de *Doina*, 1960 ³⁰

Mariska Veres (1969): *Venus (I'm your fire and your desire)*

Het oude familie-Orkest van André Serban, tussen beide Wereldoorlogen in Nederland, met zoon Gregor (midvoor), zus en broers. Daarnaast: Mariska Veres in 2003 met Gregor's zoon Andrei Serban.³¹

Een van hun beide in Den Haag geboren dochters, Mariska Veres (1947-2006), scoorde voor de popgroep Shocking Blue een wereldhit.³² In de herfst van haar leven zou zij samen met de zoon van Andrei Serban nog *back to the roots* gaan.

Al met al was er tot in de eerste bezettingsjaren – de jaren van 'Verwarring en Aanpassing' (NIOD) – nog volop klandizie geweest, met optredens in restaurants als Royal aan het Haagse Voorhout, hotel-restaurant House of Lords bij het Binnenhof en op buitens als hotel-restaurant Meerrust (Warmond). Na 1942 werd het echter zwaar. Zigeuners werden verdacht, zo ook hun muziek, schrijft Kreuger.

³⁰ Vader: <https://www.youtube.com/watch?v=aE8x42Vsko>, dochter: <https://www.youtube.com/watch?v=s3APfxZibHI>

³¹ De foto's zijn ongedateerd. Het Serban-familiealbum, op de website van hun restaurant genaamd "Gregor Serban orkest original Tzigane Balkan & Serban Museum" (Rijswijk), <http://textmap.nl/198390/54009>, playlist & history op <https://www.youtube.com/playlist?list=PL008A9123AEE7131A>

³² Gezegd wordt dat vader Lajos aanvankelijk met gemengde gevoelens toezag dat dochter een sixties-zangeres werd.

Optredens van hun waren niet langer *the talk of the town*, en locaties als bovengenoemde vormden potentieel een bron van gevaar. Het verhaal gaat dat Gregor Serban zijn familie op het hart drukte Roemenen te zijn en niemand nog gewag te maken van hun zigeunerafkomst. Klassiek musiceren kon nog wel, maar de oorlogsjaren betekenden vooral 'je gedeisd houden, armoede en afzien', zo tekende Kreuger bij hen op. Gregor Serban, bijvoorbeeld, liet het Verzet – uit vrees voor zichzelf en voor zijn familie – de 'zigeunernaam' in zijn paspoort veranderen in het meer neutrale en Roemeense *Serbanescu*. Na een oproep voor de *Arbeitseinsatz* dook hij onder. Pas in 2002 herstelde Gregor de naam van de familie in ere.

Django Reinhardt, naoorlogse jaren³³

6 november 1937: Paviljoen De Dierentuin, Den Haag³⁴

Dit Intermezzo over de Haagse Belle-époque zou niet af zijn zonder het bezoek van de Sinto Django Reinhardt aan Den Haag (en Bussum) kort te belichten. Tijdens het Concours van de Nederlandse Jazz Liga in de chique uitgaansgelegenheid in de Dierentuin (6 november 1937) was de Quintette du Hot Club de France onder leiding van Django Reinhardt 'de grote attractie van deze Swing Night'.

Na de bevrijding keerden ook en vooral in Den Haag de hoogtedagen van de zigeunermuziek nog even weerom, met name voor het Orkest Gregor Serban, dat veelvuldig optrad in het Kurhaus in de zomer en Amsterdam in de winter (Hotel l'Europe). In de jaren vijftig was zijn orkest regelmatig te beluisteren op de radio, bij de VARA, en Serban kwam regelmatig op de televisie. Voor de Koninklijke familie trad zijn orkest voor het eerst op in 1953, ter gelegenheid van de verjaardag van Prins Bernhard. In het kielzog volgde Tata Mirando met zijn zonen: deze familie maakte in de jaren 50 furore, vanuit de provincies tot in de Berenbak en het Kurhaus.³⁵ Het zigeunerorkest van de familie Weiss werd op 16 mei 1944 – door een toeval, schrijft Lucassen, of door tussenkomst van circusbaas Toni Boltini – in Doetinchem opgepakt maar voor transport naar Westerbork behoed. Ook dit orkest werd op paleis Soestdijk uitgenodigd bij Koningin Juliana en prins Bernhard (1958) en mocht zich sindsdien tooien met het predicaat Koninklijk.

³³ Foto overgenomen van <https://www.gitaarservicedrechtsteden.nl/django-reinhardt-een-zigeuner-in-het-jazz-tijdperk>

³⁴ Opname fragment Nederlandse Jazz Liga, het opnamefragment is te vinden op Youtube, <https://youtu.be/N7OIFTwTqSI>

³⁵ Sinti lieten voor de oorlog vooral in Amsterdamse cafés - families Rosenberg en Steinbach – de snaarinstrumenten voor zich spreken (gitaar, luit, viool en contrabas), al was dat niet meer in de zevenkoppige samenstelling uit de bloeitijd.

Deel II: Terug naar de Veenkade, over bindingen met Den Haag (1925-1945)

Dit deel gaat niet over 'reizen', met de trein in familieverband voor culturele engagements in een Europese stad, maar over trekken over het platteland of naar de stad om met de woonwagen de kost te verdienen. Een aantal Sinti en Roma families kent al lange tijd een band met Den Haag: Petalo's, de families Rose en Weisz, de Basily's en Winterstein. De laatste familie komt aan bod in het naoorlogse onderdeel van dit onderzoek (deel IV).

In deze stad waren woonwagenbewoners na de opheffing van de Binckhorsthoek (1925) op andere kampjes aangewezen (Loozenlaan of Veenkade), of – daar in de buurt 'gaan wonen', in de woorden van de eerder aangehaalde stoelenmatter Opa Meerman (Heemsterhuistraat 188). Anderen trokken met de woonwagen weg uit de rook van de stad, naar elders. De economische crisis in de jaren 30 begint een zware wissel te trekken op de kwetsbare groepen in – met name - de urbane samenleving. Woonwagenbewoners stonden in Den Haag niet langer onder de aandacht van de particuliere armenzorg (Vereniging Têhuis voor Onbehuisden), zoals aanvankelijk het geval was. Vanaf 1933 kwam de zorg vooral nog even voor rekening van het religieuze initiatief.

Veenkade nummer 31-35 (in het jaar 1925)³⁶

Veenkade bij de Noordwal (Groentemarkt), in 1930

Het waren de Protestanten die in actie kwamen voor de bewoners van het kampje bij het slachthuis. Weldra vertilden zij zich aan de zielzorg. Zo werd het kamp te ver af bevonden van de kerk. *“Voor de Zondagsschool bijvoorbeeld moeten de kinderen 20 minuten lopen naar het Gereformeerde Evangelisatielokaal, gehaald en teruggebracht”*, zo valt in een krant uit 1937 te lezen.

³⁶ Pinterest, <https://nl.pinterest.com/pin/172192385736600536/> en <https://nl.pinterest.com/pin/172192385733868648/>

Ingezonden Stukken

Woonwagen-comité Den Haag

Gedurende enkele jaren heeft het Woonwagen-Comité Den Haag zijn Evangelisatie-werk trachten te verrichten. Een uiterst moeilijke arbeid, maar niettemin broodnodig.

Begonnen in 1933 is het werk onder Gods Zegen langzaam uitgebreid, zoodat kampprediking, verspreiding van Evangelisatielectuur, wagenbezoek en Zondagsschool nu regelmatig plaats vinden.

Veel moeilijkheden moesten worden overwonnen, totdat het Comité tot de slotsom kwam, dat het zoo niet langer kan: er moet een localiteit komen vlak bij het terrein!

Voor de Zondagsschool b.v. moeten de kinderen pl. m. 20 minuten loopen naar het Geref. Evangelisatie-lokaal, gehaald en teruggebracht. Wat dat wil zeggen in den winter met zulke kinderen, en dan soms 35, kan ieder beoordeelen, die met woonwagenbewoners in aanraking komt.

Daarom komt het Comité met volle vrijmoedigheid tot U, om Uw hulp te vragen.

Er is f1500 noodig voor bouw en inrichting van een lokaal, waarin Zondagsschool en Evangelisatiesamenkomsten kunnen worden gehouden, naai- en handenarbeid kan worden verricht, waar ouden en jongen kunnen worden ontvangen, om met allen arbeid heen te wijzen naar Hem, Die ook voor woonwagenbewoners wil zijn een barmhartig en genadig God in Jezus Christus.

Broeders en Zusters, het zal U een eer zijn, voor dit moeilijke werk een gift te mogen zenden. Wij roepen Uw medewerking dringend in.

U kunt giften storten op Postrekening no 252143 van den penningm. J. v. d. Stelt, van Vlotenstraat 70, Den Haag. Wij hopen, dat gij na lezing gaarne iets wilt geven voor den arbeid onder onze woonwagenbewoners en ons Comité zal Uw dankbaar zijn.

Het bestuur Woonwagen-Comité

D. v. Heiningen, Linnaeusstr. 57, Den Haag.
Voorzitter.

O. A. Marijs, Caen v. Necklaan 188, Rijswijk.
2e voorzitter.

J. W. Simmelink, G. Gezellestr. 88, Den Haag.
Secretaris.

J. v. d. Stelt, van Vlotenstraat 70, Den Haag.
Penningm.

Geldinzameling Woonwagen Comité Den Haag voor het kampje aan de Veenkade³⁷

“Wat dat wil zeggen in den winter met zulke kinderen, en dan soms 35, kan iedereen beoordeelen die met woonwagenbewoners in aanraking komt”. Met de aanbeveling van de gezamenlijke gereformeerde en hervormde kerken van Den Haag zamelden mannenbroeders geld in voor de bouw en inrichting van een lokaal op het kamp dat op 1.500 gulden werd begroot. Het zou aan kampprediking ten goede komen en aan verspreiding van evangelisatielectuur, wagenbezoek en Zondagsschool.

In een aantal advertenties bracht het Comité haar impuls tot verheffing onder de aandacht van het Haagse publiek: naast lees- en schrijfonderwijs voor ‘niet-leerplichtigen’ kregen de volwassenen naai- en handenarbeid te doen en voor de jongeren waren er weer andere ‘activiteiten’. In 1938 heeft fotograaf Han Schimmelpenninck de primeur wanneer hij meegaat naar de opening van het nieuwe lokaal.

Veenkade, 1938. Fotograaf: Henri Guillaume Louis Schimmelpenninck, filmoperateur en persagent. In Bezettingstijd clandestien actief.³⁸

³⁷ Het Vaderland, Avondblad, 17 juli 1937, 29 mei 1938, 28 oktober 1938, <https://www.delpher.nl/nl/kranten/>

³⁸ Foto: Haags Gemeentearchief, <https://haagsgemeentearchief.nl/mediabank/beeldcollectie/>. Informatie bijschrift: <https://rkd.nl/nl/explore/artists/288092>

Verzuiling versus Gleichschaltung

In deze Haagse case van vroeg beleid wordt het proces van verzuiling in de woonwagenzorg zichtbaar: van openbaar en particulier (1912-1933) naar confessioneel, zij het in Den Haag niet Rooms-Katholiek maar Protestants.³⁹ De Rooms-Katholieken waren vooral actief in het zuiden van het land, met de *RK Liefdewerken ten bate van Kermisreizigers, Bewoners van Woonschepen en Woonwagens* (opgericht in Nijmegen, 1921). Deze federatie telde in 1931 al 75 afdelingen, met op de kampen woonwagenkerken – soms op wielen – en invloedrijke geestelijken, zowel uit mannelijke als vrouwelijke (klooster) ordes. Met de nationaalsocialistische Bezetting van Nederland werd deze federatie echter direct ‘gelijkgeschakeld’ (*Gleichschaltung*). Dat zal in Den Haag niet anders zijn geweest, gelet op de snelle ‘nazificatie’ van het ambtenaren apparaat, de aanstelling van een NSB-burgemeester en het aanhalen van de touwtjes bij de gemeentepolitie na de Slag om de Residentie.

De Haagse politie kreeg al vrij snel toestemming van de Bezetter om zelf controle uit te (blijven) oefenen over de ‘zigeuners’. Deze beslissing viel in de correspondentie naar aanleiding van een eerste Duitse circulaire waarin ‘zigeuners’ expliciet voorkwamen, namelijk in de bewoordingen d.d. 6 september 1940: “... *derartige Kampe oder andere Gruppen von Zigeunern* ...”.⁴⁰

De Bezetter was gevoelig voor de argumenten van de Haagse politie: ze waren al jarenlang in het Haagse stadgebied gevestigd en het was goed mogelijk om hen – ook al woonden ze dan in wagens – ‘*einwandfrei*’ onder controle te houden. Het kamp waarin zij zich bevonden, zo stelde de politie, wordt zodanig afgesloten gehouden dat de woonwagens niet zomaar kunnen vertrekken.

Permanente controle door de gemeentepolitie zou zo meer zekerheid bieden en minder riskant zijn, dan wanneer zij terug zouden vallen in een toestand van ‘anonimiteit’, bij verwijdering uit de veiligheidszone. Vermoedelijk betrof dit besluit het kamp richting Loosduinen, al zal het zich ook tot de Veenkade hebben uitgestrekt.

Een tweede circulaire die expliciet ‘zigeuners’ vermeldde in Nederland, maar nu als dodelijk doelwit, zij het nog op afstand: de *Schnellbrief* van 29 januari 1943 in verband met het *Auschwitz-Erlass* (16 december 1942), die vervolgens op 29 maart 1943 met *ähnliche Regelungen* als in het hart van het Duitse Rijk nu ook van kracht werd verklaard voor de bezette gebieden (in dit geval Nederland, België, Luxemburg en Elzas-Lotharingen). Nu ging het snel. In juni 1943 kwam de maatregel tot gedwongen vestiging op verzamelkampen en op 1 juli het Trekverbod.

Sijes wijst op de samenhang tussen deze maatregelen tot ‘samentrekking’ en het grote aantal inschrijvingen van zigeunerfamilies in het Haagse bevolkingsregister tussen 26 juni – 31 augustus 1943. Zonder twijfel is hier sprake van een oorzakelijk verband, aldus Sijes.⁴¹ Het zou daarbij gaan om in totaal 19 gezinnen waarvan 16 in de directe omgeving van de Veenkade en de 3 overige gezinnen in de buurt van de Kemperstraat. Lucassen (1990) zou daar aan toevoegen dat een aantal families toestemming verleend werd om in de stad in wagens te blijven wonen en dan ook nog in dezelfde buurt. Het zou hier gaan om 10 woonwagens op de Veenkade. Voorwaarde was wel dat zij zich registreerden bij de politie, als ‘zigeuners’.

³⁹ Alle Sinti en Roma die op 16 mei 1944 in Nederland opgepakt en doorgevoerd zijn naar Auschwitz waren Rooms-Katholiek, zo laat Sijes in een staatje zien (1979: 121).

⁴⁰ Gezamenlijke afzender van de circulaire de Sicherheitspolizei en *Sicherheitsdienst* (SD), ondertekend door SS-Sturmabführer Dr. Karl Constantin Canaris. Deze was gericht aan de hoofdinspecteurs van de politiegewesten waaronder Den Haag, met de oproep tot verwijdering van bepaalde bevolkingsgroepen uit strategische zones (Sijes, 1979: 97).

⁴¹ Sijes 1979: pagina 113-114

In de toeloop vanuit de provincie naar steden zoals den Haag, komen in het werk van Sijes en zijn studenten voorbeeld voor, namelijk van 19 personen (Sinti) in een woonwagenkampje bij het dorp Dieren (Gelderland), tussen Zutphen en Arnhem. Ze hadden hun woonwagens achtergelaten en meldden zich aan voor een dak boven hun hoofd in de stad waar al familie woonde. Echter, niet alleen in Den Haag, maar ook elders. Wel werd het gelijk door de politie van het gewest gemeld aan Den Haag. “Op 12 augustus ’43 meldde de commissaris van politie van de gemeente Rheden aan de gewestelijk politiepresident te Arnhem, dat alle 11 woonwagens op de gemeentelijke standplaats, bij het dorp Dieren, heimelijk door de bewoners waren verlaten”, schrijft Sijes c.s.⁴² Er werden 54 personen gerapporteerd, waarvan 45 in huizen trokken in Den Haag (18), Oldenzaal (3, naar later blijkt de Poortstraat) en Arnhem (24, Koningstraat).

Een derde ‘circulaire’ betrof de correspondentie in mei 1944 tussen Rauter in Arnhem – de hoogste vertegenwoordiger van de SS in Nederland en hoofdverantwoordelijke voor de Jodenvervolging en deportaties - met de Nederlandse directeur-generaal van de politie (in Nijmegen) en zo naar de hoofdinspecteurs van de politiegewesten. Het telegram van 14 mei 1944 over de ‘centrale aanhouding’, waarop de dag erna nog nadere toelichting volgde, verwees naar “... alle personen die op grond van hun uiterlijk, hun zeden en gewoonten als zigeuners of zigeunerhalfbloeden kunnen worden aangemerkt, zoomede de personen die naar de geaardheid van der zigeuners rondtrekken”. De directeur-generaal van de politie voegde hier instructies voor de politie aan toe in een telex op 15 mei 1944 aan de inspecteurs van de politiegewesten, namelijk een ‘bedektelijk onderzoek’ dat zich niet tot woonwagens en woonwagenkampen diende te beperken maar zich uit moest strekken tot waar deze mensen zich onder de gegeven tijdsomstandigheden ophielden, namelijk “ woningen, logementen, en dergelijke”.

Petalo's

In de jaren 30 streken zij – op de route naar Utrecht - regelmatig neer in IJsselstein, op het kleine woonwagenkamp met 7 standplaatsen en met uitzicht op de grote Rooms-Katholieke kerk. Kori's kleinzoon Koos *Koka* Petalo († 1996, Amsterdam) wordt in die omgeving in 1942 geboren, kind van de toen 23-jarige zoon van Kori: Frits Petalo († 1995, Amsterdam) gehuwd met de in 1922 te Maagdenburg geboren Rosa Claudina Westhiner.⁴³ De kleine Koos is op het moment van de razzia met zijn moeder en broertje Hugo (februari 1944) in 's-Hertogenbosch, bij familie. Zij zouden in Westerbork samen met de andere Westhiners (23 personen in totaal) en nog die uit Zutphen (5 personen) op 20 mei vrijgelaten worden door de Amerikaanse papieren van de grootouders aan moeders kant.

In IJsselstein is op 16 mei 1944 een groot aantal ‘zigeuners’ en andere woonwagengezinnen uit hun huizen aan de Koningstraat en de woonwagens op het kampje langs het spoor door de politie opgejaagd.⁴⁴ De in het begin van dit artikel genoemde en met hen verwante Adolf Franz Petalo (1911, Apeldoorn)⁴⁵ ontkwam als enige van zijn gezin aan het transport naar Westerbork, ter hoogte van ‘knooppunt Deil’ – wellicht op de vlucht onderweg naar familie op het kamp bij 's-Hertogenbosch.

⁴² Sijes 1979: pagina 103

⁴³ Tijdens de Razzia was zij niet in IJsselstein, maar met twee zoontjes bij familie in 's-Hertogenbosch (zie pagina 20).

⁴⁴ Zowel Sijes (1979) als Lucassen (1990) en Cottaar (1996) noemen het aantal van 12 ‘zigeuners’ (exclusief de 7 personen die op de vlucht bij Deil zijn achterhaald) respectievelijk 17 woonwagengezinnen. Feit is dat van de (Lowara) familie Franz (inclusief Thomas) uit IJsselstein 10 personen in de Auschwitz-boeken staan en van de familie Petalo (inclusief Fidi) 11 personen. Namen zijn aangevuld uit eigen data-verzameling.

⁴⁵ Beckers, 1980: pagina 57-66. Adolf Petalo slaagde erin onder te duiken in de stad 's-Hertogenbosch (Lucassen, 1990).

Ingerekend door de politie werden daar wel diens ouders Michel Todor Petalo (*1891, Peronne) en Sophie Fidi Petalo (*1891, Gent), broer Surka Petalo (*Wijhe, 1914) met de jonge vrouwen Maronna (*Barcelona, 1918) en Dolfine (*Zuidlaren, 1919) en de kinderen Flora (*Appelscha, 1934) en Willem (Breukelen, *1938). Al deze gezinsleden, op Surka na (vermeld op een oorlogsmonument in Olst-Wijhe: †1945, Buchenwald) kwamen om in Auschwitz-Birkenau.

Hoewel zij het vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau nog overleefden, doordat zij als *Arbeitsfähig* werden geselecteerd en daarmee aan de nacht van 2 op 3 augustus in Birkenau ontkwamen, haalden hun Haagse zwagers Jan en Anton Petalo niet de Bevrijding van de Duitse kampen in april 1945.⁴⁶ Opgepakt op last van de Kriminalpolizei Den Haag aan de Bahnhofstrasse 24 te IJsselstein, op het woonwagenkampje (*'Sitfeld'*, zo vermeldt de *Häftlings Personal Karte* van beide jongemannen in Buchenwald). Was Anton Petalo in de Nederlandse werkverschaffing nog wagenmaker, voor de ondergrondse raketlanceringsinstallaties (Mittelbau-Dora) was dat *Stellmacher* geworden: assenbouwer. Jan was slijper en daar – wellicht ingeroosterd bij zijn broer – eveneens: eerst nog *'Waagenmacher'* later *'Stellmacher'*.

Hun woonwagenvrouwen Geertruida Schmidt (Nijmegen, 1911) en Petronella (Didam, 1915)⁴⁷ met dochter Petronella (in 1942, Hilversum) zijn eveneens op 20 mei 1944 in Westerbork in vrijheid gesteld en keerden wellicht samen met anderen met de trein terug naar Haagse adresjes.

Families Rose en Weisz

Van het Zigeunertransport maakte bij de Sinti een persoon deel uit, van wie de geboorte al in 1906 door haar ouders in Nederland is aangegeven, maar die - evenals de rest van haar familie en in tegenstelling tot de Petalo's - stateloos bleef: Frederica Rose, dochter van de weduwe Sophia Rose-Weisz (1875, uit de voormalige Zigeunerkolonie Friedrichslora in midden Duitsland). Zij en haar moeder woonden in mei 1944 naast elkaar op de Haagse Kemperstraat (nummer 49 respectievelijk 49-51).⁴⁸ Op Frederica's laatste adres was ook haar broer ingeschreven en op 16 mei opgepakt: Bernard Rose (1907, Karlsberg). De man van Frederica Rose was Karl Weisz (1906, Haarlem), met wie zij drie kinderen had gekregen: de jongste in Den Haag (Karl, 1942) en de andere twee nog onderweg, namelijk Josephina (1937, Monster) en Emil (1939, Naaldwijk).

Karl Weisz's ouders – zij een Duitse koopvrouw en hij een muzikant - waren toen al jaren overleden. Diens moeder Johanna Helena Weisz (Klein Osterhausen, 1880) heeft gereisd tot aan haar overlijden (Middelburg, 1927), met zeven kinderen het land door in een woonwagen met kenmerk *Roermond-132*, zo valt te lezen op de site Joods Monument waarop ook Sinti en Roma vermeld staan. Vijf van de zeven kinderen zijn toen naar Den Haag getrokken, waar zij in november 1929 plek vonden op het kamp achter het slachthuis (Veenkade). In het jaar van de razzia stond een aantal daarvan geregistreerd in huizen.

Sommigen van de familie Weisz ontkwamen nog wel aan de razzia in Den Haag waarvan de meesten daar nog lang zouden blijven wonen. Weer andere familieleden - buiten Den Haag – ontsnapten niet op 16 mei en kwamen veelal om in Auschwitz of daarna.

Zo heeft Johannes Weisz (1914, Heerenveen) - een zoon van Karl en Frederica – na aankomst op de Veenkade in 1927 daar slechts kort met de wagen gestaan. Samen met zijn burgervrouw Johanna

⁴⁶ In de Arolsen Archives vermelden hun *Häftling-Personal-Karte* 3 augustus als datum van aankomst in concentratiekamp Buchenwald en op 29 oktober 1944 transport naar het arbeidslager Mittelbau-Dora.

⁴⁷ De getypte Westerborklijst - een kopie - heeft qua duidelijkheid niet in alle gevallen de tand des tijds doorstaan.

⁴⁸ Een achterafstraatje nabij het huidige politiebureau aan de Hoefkade, ter hoogte van de Koningstraat.

Jacoba Vos (Nijmegen, 1916) en hun zoontje Johan Zoni Weisz (Den Haag, 1937) trokken zij verder naar het noorden.

Zoni groeide nog wel bewust in de wagen op, zoals hij ook op late leeftijd nog regelmatig memoreert, hetgeen al minder het geval was bij de zusjes Augusta (Helmond, 1939) en Johanna (Veenendaal, 1941), en broertje Emile (Zutphen, 1943). Zoni Weisz overleefde – op station Assen miraculeus ontkomen aan de trein - als enige van zijn gezin dat in Zutphen-in-oorlogstijd een winkelpandje betrokken had met muziekinstrumenten en verkoop daarvan.

Frederica Rose had ook een veel jongere broer die in de Kemperstraat geregistreerd op nummer 61: Erdman Rose, ook al geboren in Den Haag (1919) maar eveneens staatloos. Genoemd naar zijn overleden vader werd Erdman op de 17^e mei samen met nog 3 Sinti 'nagezonden' naar Westerbork. Diens vrouw Sophie Steinbach (1923, Eindhoven) en hun zoontje Harry (Didam, 1943) verbleven die dagen in Arnhem en omgeving – wellicht uit venten met familie – en werden aldaar opgepakt, op het woonwagenkamp. Verder zijn in de Haagse Kemperstraat 61-66 nog andere verwanten opgepakt, met de naam Rose (August, 1904) en Winterstein (Anna, 1919). De laatste met drie kinderen, namelijk Herman (in 1933 geboren te Den Haag), Anna (Dordrecht, 1934) en in 1937, terug in Den Haag aan de Veenkade, de jongste (Robert).

Frederica, Bernard en Erdman hadden nog een broer, Ignatz Rose (Scharwoude, 1913). Deze werd met zijn gezin opgepakt in Eindhoven, op woonwagenverzamelkamp *de Zwaaiikom*. Geboorte aangiftes maken duidelijk dat het reizen met de woonwagen – ook in oorlogstijd - nog enige tijd doorging, op het traject tussen Zuid-Holland en Limburg: twee kinderen zijn geboren in Den Haag, waarvan de oudste op de woonwagenlocatie Veenkade (Anna Rose, 1933). De jongste Louis (Lovy) kwam na het Trekverbod van juli 1943 op de wereld.

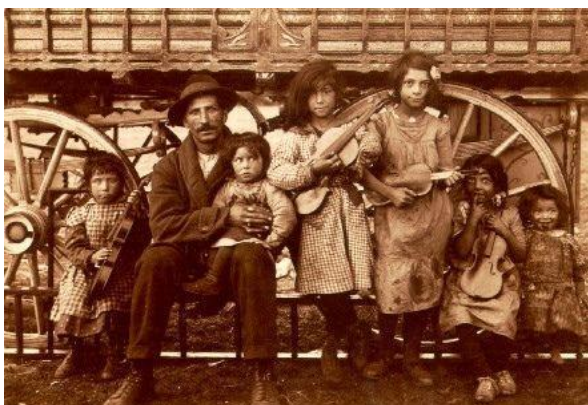
10705 Rose, HZ Steinbach Anna 10-9-1910, Heerlen, Eindhoven – Zwaaiikom 3-8-1944 Auschwitz-Birkenau
9948 Rose, HZ Ignatz 1-11/27/12-1913, Scharwoude, 1 aug Buchenwald, 9-12-1944 Sangerhausen
10706 Rose, HZ Anna 17-3-1933, Den Haag, 22-5/3-8-1944 Auschwitz-Birkenau
10707 Rose, HZ Tini 3-6-1936, Maasbree/Venlo, 22-5-1944 Auschwitz-Birkenau
9950 Rose, HZ Joseph 15-7-1939, Delft, 23-5/3-8-1944 Auschwitz-Birkenau
9949 Rose, HZ Johannes 18-6/22-1-1942, Tegelen, 22-5-1944 Auschwitz-Birkenau
9951 Rose, HZ Louis/lovy 27-9-1943, Den Haag, 22-5/3-8-1944 Auschwitz-Birkenau

Bron: Auschwitz-Birkenau Gypsy Memorial books 1 (Frauen) en 2 (Männer), 1993

Net als de gebroeders Petalo hebben de vier broers Rose in het Zigeunerlager van Birkenau de arbeidsselectiedatum nog gehaald, maar stierven later van uitputting: Bernard en August in 1945 in Bergen-Belsen, Erdman 'ergens in Duitsland' (†1945) en Ignatz op 9-12-1944 in Kamp Sangerhausen. Maanden nadat hun moeder, vrouwen (3) en kinderen (9) in Auschwitz-Birkenau waren omgekomen.

De Basili's

Van deze oorspronkelijk Italiaanse familie zijn de diverse geboorte aangiftes markant. Die van Augusta in Zierikzee (1917) en Olga in Elst (1927) markeren de trektochten in de Zwitserse periode (1880-1910) en, rondom de Eerste Wereldoorlog – via België - de Britse jaren (1910-1921). Terug in Nederland belandden de Basily's, inmiddels befaamd om hun reizende bioscoop, in Eindhoven op woonwagenkamp de Zwaaiikom (1929) en raken vervolgens verstrikt in een Justitieel dossier - door Lucassen de 'Affaire Basily' genoemd - dat vanaf toen werd opgebouwd en voortgezet tot in het voorjaar van 1931 (Utrecht).

'Showman's waggon', met Carlo Basili en kinderen
(Foto: Fred Shaw⁴⁹)

Carlo's broers Lolo Adell, Josef Basili en Frans Bonbon Basili
(bron: Collectie Stapf, RIOD, verzamelkamp Haarlem, 1940)

De familie had zich, net als 60%⁵⁰ van de Sinti in Nederland, steeds meer op de muziek toegelegd, in combinatie met andere activiteiten, waarbij zij hun *fairground attractions* aanhielden. Zij slaagden er in - zolang als zij mobiel waren – goed de kost te verdienen. In Den Haag – waar al de geboorte van een kind werd aangegeven (Christiaan, 1937) - verwierven Basili's een plaatsje op het kampje aan de Veenkade en na het Trekverbod in de zomer van 1943 een adres in de kleine Vleerstraat, op nummer 28. Dit hofje in Het Kortenbosch, waar ook Anton Petalo zijn laatste Haagse inschrijving had op het Westeinde, combineerden de Basili's met hun zomerverblijf, op het kamp bij 's-Hertogenbosch.

10 juli 1939: Woonwagenkamp de Sieb (van Siberië) aan de Vaaltweg, bij arbeidersdorp de Vogelwijk (1933)⁵¹

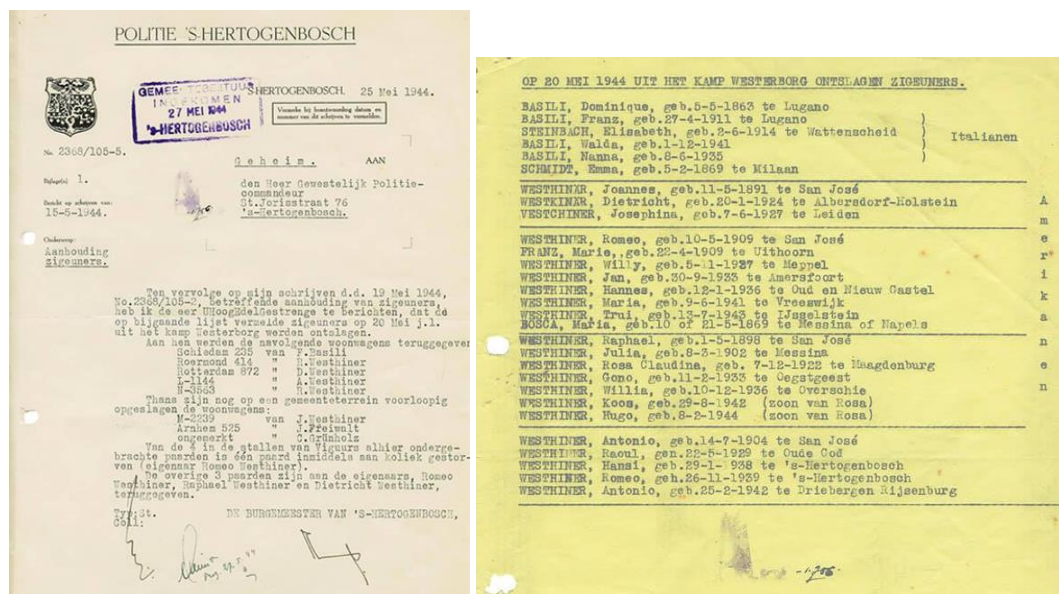
Van de personen met de familienaam Basili of Basily zijn bij de landelijke razzia in totaal 20 personen – onder hen twaalf kinderen – uit verschillende locaties en gezinnen opgehaald, namelijk zeven in Den Haag (waarvan vier kinderen), 11 in Den Bosch (hier vijf kinderen) en twee in Eindhoven (de dan

⁴⁹ Foto bijschrift: 'Belgian Gypsies, Carlo Basili [or Vasili] and his children (11 September 1921)', <http://sca-arch.liv.ac.uk/eas/html/gb141smgcschaw-p4.shtml> met negen prints in het tijdschrift van *Gypsy Lore Society* (Third Series 1940 vol. 19, p. 142 respectievelijk 1973 vol. 52, p.30).

⁵⁰ In een analyse over de periodes 1850 – 1921 en 1918-1937 stelt Lucassen vast dat onder Sinti het aantal kunstmakers (acrobaat, koorddanser, bokser, poppenspeler, et cetera) afnam van 60% naar 12%, wat omgekeerd evenredig was met de groei - van 25% naar 60% - in muzikanten (gitaar, viool). Uit welk amalgaam het percentage 'overig' bestond (van 15% naar 28%), is niet benoemd, maar dat zal een combinatie van traditioneel al onder de Sinti activiteiten zijn. Deze 'mixed subsistence' - in cultureel antropologische termen – valt op. Venten langs de deuren, zowel in de dorpen als in de steden, door vrouwen en kinderen met galanterieën (stofjes, snuisteren), zelfgemaakte wasknijpers – ook in de stad Den Haag in oorlogstijd! - en het lezen van de hand; de mannen voor reparatie van paraplu's, ketels en als scharensliiep, vlechten van manden en korven, op- en verkoop van paarden en hitjes. Kortom, het palet van bestaansactiviteiten dat woonwagenbewoners zoal tentoonstonden (zie Cottaar, 1996: 'Kooplui, Kermisklanten en andere woonwagenbewoners').

⁵¹ Beeldbank Erfgoed 's-Hertogenbosch, <https://www.erfgoedshertogenbosch.nl/verhalen/landelijke-razzia-roma-en-sinti>

26 jarige Augusta met dochter Elise, geboren in 1942 te Utrecht).⁵² In Den Haag bevonden zich Emma Basili-Graaf (1889, Genève) met de zes kinderen Emma (1910) en Harry (1918) die beide nog geboren zijn in London, en vervolgens Olga (1927, Elst), Ciska (Vleuten, 1932), Rosa (1933 in Zaandam) en Carmel (Barneveld, 1936). Haar man Carlo (1892, Messina) was toen echter bij de ‘Bossche groep’, met de - daar geboren - Emma (1942) en Johanna (1 april 1944).

Documenten 's-Hertogenbosch.⁵³ Rechts (Italianen): de Basili's. Van de volledige lijst van 16 mei 1944 ontbreken Caroline Basili en drie kinderen (gezin van de Zwitser Joseph Freiwallt)

Onder de wagens die van de in totaal 51 personen in 's-Hertogenbosch op 16 mei 1944 in beslag zijn genomen en verzegeld, behoorden die van de Basili's en aanverwanten, zo toont de gemeentelijke correspondentie met de politie in de stad, een week na de razzia: de *'Schiedam-235 met eigenaar F.Basili'* en de *'Arnhem-525, eigenaar J.Freiwallt'*. De eerste was door de rechtmatige eigenaar gelijk bij terugkeer uit Westerbork al bij de gemeente afgehaald, de andere stond op 25 mei 1944 'op een gemeenteterrein voorloopig opgeslagen'. Die was van schoonzoon en zwager Josef Freiwallt (Chalais, 1912), een Zwitser die in Westerbork met de trein mee moest en dus drie kinderen bij zijn 'Italiaanse' vrouw Caroline Basili (1912, Londen) achter moest laten in het doorgangskamp: Hendrik (1936, Hilversum), Christiaan (1937, Den Haag) en Aida (Arnhem, 8 maart 1943).

Freiwallt's vrouw is met de kinderen teruggereisd naar Den Haag, waar het winteradres was van haar man (Slijkeinde 177, Kortenbosch). Freiwallt zelf overleefde Auschwitz en Buchenwald waarna hij zich in 1945 bij zijn vrouw en kinderen in Den Haag voegde. Gezien de adressen op de CADSU-aanvragen (*Wiedergutmachung*) hebben zij hun hereniging nog in een wagen gewoond op het oude weer in gebruik genomen Haagse kamp (Binckhorstlaan 177) en op woonwagenkamp Beukbergen, bij Zeist.⁵⁴

⁵² De vader, Heinrich Rico Steinbach (Amsterdam, 1910), was al een week voor de Razzia van 16 mei met zes andere Sinti jongemannen in Eindhoven opgepakt. Zie Herman van Rens (2013) en Ridderbos' Kroniek van de jodenvervolg in Assen

⁵³ De documenten kwamen beschikbaar bij de gemeente (2017-2019), in voorbereiding op de opening van de tentoonstelling van stichting O Lungo Drom (14-10-2019) en de onthulling van het monument op 26 januari 2020.

⁵⁴ Aanvraaglijst Centraal bureau CADSU, 1963 (Werkmap HCK Westerbork, in bezit gekomen in februari 2020)

Joseph Freiwalt zou uiteindelijk in 1972 - na vele pogingen al van ver voor de oorlog en zowel bij Zwitserse⁵⁵ als Nederlandse autoriteiten - toch nog zijn welverdiende paspoort krijgen.⁵⁶

Van de op 20 mei 1944 in kamp Westerbork vrijgestelde Italiaanse Basili's toog een deel naar het zuiden: Frans Basili ging met zijn vrouw Elisabeth Tauba Steinbach en hun twee kinderen op een kampje in Limburg staan, terwijl de grootouders aan het einde van hun lange leven in Den Bosch te ruste zijn gelegd (begraafplaats Orthen). Oudste zoon Carlo Basili is met zijn vrouw, Emma Graaf, en de acht kinderen naar Den Haag teruggekeerd.⁵⁷ In Eindhoven, tenslotte, zagen Augusta Basili en haar dochtertje Elise hun vader Rico – met verlof van de Nederlandse *Arbeitseinsatz* terug in 1945 – waarna op 5 maart dat jaar het huwelijk in die stad voltrokken werd.

Deel III: de Razzia herbezien, terug naar 16 en 17 mei 1944

De centrale aanhouding - in het Duits *Zigeuneraktion* – was net als overal in het land ook in Den Haag snel in zijn werk gegaan, zo blijkt uit al het eerder onderzoek. Toch wekt anno 2020 nog steeds de snelheid en grondigheid van de actie verbazing, gezien de grote hoeveelheid personen, maar ook gelet op de grotere gebiedsreikwijdte dan aanvankelijk is gedacht. In combinatie met de aankomstlijst van Westerbork (*Letzte Adresse*) kan het feitelijk verblijf in Den Haag tijdens de dagen van 16 tot en met 17 mei 1944 behoorlijk worden gedocumenteerd en verhelderd.

Allereerst de snelheid waarmee de razzia in de grote stad Den Haag in zijn werk ging. Die kan verklaard worden uit de getuigenverklaringen die Sijes in de jaren 70 liet optekenen in zijn onderzoek, aangevuld met latere interviews van Beckers (1979) en Lucassen (1990). Net als elders in het land werd in Den Haag om 04.00 uur 's ochtend de deur gebonsd door Nederlandse agenten. Iedereen werd gesommeerd het huis te verlaten, tijd om zich goed aan te kleden kreeg men niet, net zo min als reisbenodigdheden te pakken. Huis of wagen werd verzegeld. “Op vragen van de zigeuners hebben de agenten geantwoord, dat ze even mee moesten naar het bureau op de Mauritskade”, aldus Sijes, “vanwaar ze doorgestuurd zouden worden naar Westerbork om daar hun papieren te laten controleren en dat ze na een paar dagen weer thuis zouden zijn”. De naam Westerbork zei niemand iets, voegt Sijes toe. “In een ander geval kregen zij van agenten te horen dat de stad ontruimd werd en dat ze elders nieuwe huizen zouden krijgen”. Sommige agenten waren openhartiger, schrijft Sijes: “Iedereen zou op transport naar Duitsland gaan”. Daar zouden de mannen aan het werk gaan (*Arbeitseinsatz*), de kinderen naar school, en de vrouwen zouden er ‘thuis’ blijven. “Het was hetzelfde beeld dat ook de Venlose zigeuners werd voorgespiegeld”, aldus Sijes. En net zoals vele Sinti en Roma elders in Europa.⁵⁸

“De omwonenden”, vervolgt Sijes, “gewekt door het lawaai, stonden op straat of keken toe van achter de ramen. Sommigen huilden: de verstandhouding met de zigeuners was altijd goed geweest”, al voegt de onderzoeker daaraan toe niet te kunnen bevestigen of dat overal het geval was

⁵⁵ ‘Josef Freiwald (*1912), Swiss Citizen and Inmate of Auschwitz’, in: *Travelling Circuspeople in Europe during National-Socialism*, geplaatst op 17 maart 2017 op <http://www.divergingfates.eu/index.php/2017/03/31/josef-freiwald-1905-swiss-citizen-and-inmate-of-auschwitz/>. Zie ook het Rapport uit 2000 (Hoofdstuk 4, p.74) van de onafhankelijke Zwitserse expertcommissie 1996: ‘Roma, Sinti und Jenische Schweizerische Zigeunerpolitik zur Zeit des Nationalsozialismus, Beiheft zum Bericht Die Schweiz und die Flüchtlinge zur Zeit des Nationalsozialismus’, <http://www.thata.ch/romasintijenische.pdf>

⁵⁶ Koninklijke Besluiten, 1971-1972, Staatscourant, 3A0005747, <http://resolver.kb.nl/>

⁵⁷ Telgen van deze familie zijn nog steeds actief: eerst in Zuid-Holland, met het orkest *Nello* (inclusief zijn Hongaarse vrouw op cymbaal), de groep *Tucsi* met zijn zoon op viool, <https://roger-moreno.webs.com/actualities>, en vervolgens de *offspring* in diverse gitaar ensembles in Rijswijk (de Basily's en de Basily Boys)

⁵⁸ Zie bijvoorbeeld: “Berookte Beelden”, het boek van de Hongaarse Roma schrijver Menyhért Lakatos, 1975

geweest. “De politie gedroeg zich correct”. Dat wil zeggen: er werd geen geweld gebruikt. De politie agenten “lieten de zigeuners voorop lopen en volgden zelf”. Op het bureau aangekomen, waren al velen aanwezig. De papieren werden ingenomen en “er stonden pakjes brood klaar voor onderweg”. Sijes merkt op dat hiermee de indruk gewekt was dat alles maar van korte duur zou zijn, “en de zigeuners geloofden dat”. Een andere getuige vertelde, schrijft Sijes, dat onderweg naar het bureau kinderen alle kans kregen om weg te lopen. “De kinderen bleven liever bij hun ouders, want niemand had een idee wat hen boven het hoofd hing”. Omstreeks 8 uur werden alle aanwezige personen in met dekzeil afgesloten vrachtauto’s naar het station Staatsspoor gereden, zo besluit Sijes dit deel. Op de avond van 16 mei kwam de trein uit Den Haag via Utrecht aan op station Assen, waar de overdracht normaal gesproken plaats vond van de politie met de bewakers van Kamp Westerbork.

Om 20.00 uur kwam het transport daar aan, precies volgens de instructies, zo staat te lezen in Sijes, met 221 ‘zigeuners’ uit Den Haag, IJsselstein en Utrecht. Bij de verplichte registratie- en meldingstijd van 12 uur ’s nachts (*Stichzeit der Meldezettel*) zou de eerste balans opgemaakt worden, en vervolgens iedere dag weer. Bij de categorie “*Zigeuner und asozialen Elemente*” stond stevast bij de staatjes de kanttekening: “*Ungefahre Zusammenstellung*”. Ook van de kinderen werd iedere dag een staatje opgemaakt, waarbij opvalt dat de leeftijdscategorie van 0-21 jaar is aangehouden. Met die criteria waren 134 van de 245 voor het transport geselecteerde personen ‘kinderen’.⁵⁹

‘Haagse stadsroute’

De Veenkade is kennelijk het sluitstuk van de razzia geweest. “Onze straat was de laatste”, zegt Crasa Wagner in het interview met Beckers. “In de straat aan de overkant, over het water bij de bierbrouwerij, hadden ze er al veel uitgehaald [de Noordstraat, p]. Toen kwamen die Hollandse polities en die hebben ons uit die huizen gesleurd en ze deden van die plakkertjes op de ramen”. De actie verliep kennelijk als ‘een lopend vuurtje’, in vier uur tijd en met behulp van vele agenten, over een reikwijdte die groter blijkt dan vaak gedacht, met als startpunt de Schildersbuurt waar het politiebureau was gevestigd via andere straten naar de Veenkade, waar ook een politiepost was.⁶⁰

Daarmee komen we op een reconstructie van de politie-jacht die in de vroege ochtend van 16 mei 1944 op ‘de zigeuners’ als volgt zou hebben kunnen zijn verlopen.⁶¹

In totaal werden ruim 91 personen bij de razzia opgepakt, waarvan 4 personen op 17 mei 1944. Van dit grote aantal is ongeveer de helft opgehaald uit wat wel als het ‘zigeunerwijkje’ bestempeld is: 9 personen uit het Bilderdijkhofje en 40 personen uit de omgeving van de Veenkade. Van ‘de Veenkade’ woonden 26 Sinti in de Heemsterstraat al in een huis en 14 nog in (drie) wagens. Uit het ‘andere’ zigeunerbuurtje - de hofjes en straatjes in de Schilderswijk – kwamen de overige Sinti, namelijk de Noordstraat, Kemperstraat, Kortenbosch, van Ravensteinstraat (2), Slijkeinde en, tenslotte, de Kleine Vleerstraat.

Van de 91 die vanuit Den Haag in een trein naar station Assen zijn vervoerd en vandaar door naar Westerbork kwamen uiteindelijk 84 mensen in de trein naar Auschwitz terecht, het zogeheten Zigeunertransport van 19 mei 1944.

⁵⁹ Sijes 1979: 119

⁶⁰ Zie kader voor de agent die hier al een jaren een belangrijke speelde – zowel in het opbouwen van een vertrouwensrelatie met de ‘zigeuners’ als bij hun registratie en tijdens de razzia zelf. Na de oorlog is hij door Sinti en Roma aangeklaagd waarna het werken op de woonwagenlocaties uit zijn takenpakket is gehaald.

⁶¹ Zie ook het ‘reconstructie’-kaartje, op verzoek van onderzoeker vervaardigd door het gemeentearchief en de bijlage.

Zigeunertransport, 19 mei 1944

245 personen, 31 familie namen

Overlevenden: 31 personen

bannink berger erbrink fidi franz
franzen freiwalt georg greef
grunholz halberstadt
hanstein housadin karoli limberger meijer
meinhardt mirosch petalo
pommee punt reinhardt rose
stangus steinbach thomas wagner
weiss weisz wiegand winterstein

2020

Deel IV: Overleven na de oorlog (1950-1970)

Van de 31 Sinti en Roma overlevers keerden de meesten terug naar waar ze vandaan gehaald waren, in de hoop om andere overlevenden te treffen, ook hun familieleden terug te vinden die waren achtergebleven doordat zij aan de razzia ontkomen waren en hun verhalen te vernemen (Hongerwinter, bombardementen), of doordat zij net aan het Zigeunertransport van Westerbork ontsnapten. Van die laatsten, zo'n 7 Haagse zigeuners die door de kampeleiding op 20 mei 1944 uit Westerbork 'heengezonden' waren, hadden de meesten de stad van herkomst ook opgezocht, eveneens op zoek naar hun achtergelaten onderkomens en in beslag genomen bezittingen. Wat dat laatste betreft zijn er officiële briefwisselingen bekend tussen de gemeente en de politie, maar ook met verhuurders, omtrent de gevolgde procedures in de dagen nadien: over het ontzegelen van de behuizingen, huisraad, kleding, muziekinstrumenten of andere gebruiksartikelen, de huur, et cetera.⁶²

Na de oorlog zou de RK Liefdewerken in de vroege naoorlogse (opvang)beleid tot aan de vernieuwing van de Woonwagenvet (1968) in feite uitvoerder zijn van het landelijk beleid, al bleef dat in het geval van Den Haag beperkt tot charitas van de kant van de Sint Vincentius Vereniging (1946). In Den Haag zal bijvoorbeeld het ontstaan en de oprichting van de Vincentiusvereniging in 1948 daarmee verband houden. Van horen en zeggen is bekend dat ook vanuit Sinti en Roma kring hierop incidenteel beroep is gedaan (kleding, voedsel, onderdak soms, medicijnen wellicht). Bekend is ook dat Tuberculose wijdverbreid voorkwam in die naoorlogse jaren, en ook onder Sinti en Roma vonden sommige overlevenden alsnog de dood, zelfs in geval van goede zorg in sanatoria. Staatsburgerschap was bij vele Sinti en Roma in Nederland in de jaren 60-70 nog een issue.

⁶² Catalogus bij de tentoonstelling Sinti en Roma door de eeuwen heen in Nederland, 19 mei 2019, pagina 18: de brieven (op de panelen, nummer 10: de Razzia in Den Haag). De website van stichting O Lungo Drom, www.olungodrom.nl, was tijdens het onderzoek uit de lucht en is nu in revisie. De geplande twee openingen in het voorjaar van 2020 (begin april in Oldenzaal en begin mei in Zutphen) vonden onder invloed van COVID-19 geen doorgang.

Slachthuisgade (voorheen Veenkade) 1966, foto Hans de Bakker, dagblad het Vrije Volk⁶³

Erkend is, sinds het Rechtsherstel (2000), dat de naoorlogse opvang door de overheid van repatrianten uit de kampen “kil was en schromelijk te kort schoot”.⁶⁴ Vermoedelijk was er hooguit zorg vanuit eigen kring en in groter verband van de kanten van particuliere initiatieven. Onder een vroege eerste poging om aanspraak te maken op enige ondersteuning, de CADSU (Centraal Afwikkelingsbureau Duitse Schade Uitkeringen CADSU, 1959-1966), oftewel de Duitse Wiedergutmachung voor Joodse, Indische en verzetsdeelnemers bevonden zich ook (Haagse) Sinti en Roma. Op de beide lijsten met namen komen Hagenezen voor, onder hen die de deportatie overleefd hebben en een CADSU-claim indienden, als ook op de tweede lijst met namen van hen die deportatie weliswaar overleefd hebben maar geen claim hebben ingediend. Van de 18 personen op eerste lijst met 1963-claims waren zes personen met Haagse bindingen tijdens en/of na de oorlog. Van de 31 personen op de tweede lijst zijn dat er 9.

Winterstein

Dit onderzoek eindigt met een klein portret van de familie Winterstein in naoorlogs Den Haag. Net als bij de meeste anderen stond bij Anna Fuksa Winterstein (1931, Maarssen) bij de opmerkingen “gedeporteerd vanuit Westerbork” waar zij woonachtig was en met wie gehuwd. In de Malle Molen 55/31 te Den Haag, een hofje in de Indische buurt, bij de Javastraat. Hier was de familie Winterstein in 1956 komen wonen, valt te lezen op een website over de geschiedenis van het multiculturele hofje. Hier komen we ook Sinti namen als Madjo en Fuksa tegen. Fuksa was getrouwd met burgerman Roosa en Madjo trouwde met burgervrouw Willemien (‘Mientje’) Knops. Van andere kinderen Winterstein die het overleefden, zijn Nani (op reis indertijd) en Hanny (terug uit de kampen) eenmaal herenigd nog lang blijven reizen met de woonwagen. De laatste huwde kort na de oorlog met een Steinbach - terug uit de Nederlandse Arbeitseinsatz – en trokken met hun twee dochters door het land waar ook maar familie stond: naar het kampje in Osdorp – met schooltje - nabij de grote stad (waar broer Bertis woonde) naar Brabant en vervolgens terug naar Den Haag.

⁶³ Bron: Haags Gemeentearchief, <https://haagsgemeentearchief.nl/mediabank/beeldcollectie/>

⁶⁴ Het naoorlogs Rechtsherstel, kabinet Kok II, 2000. De bijdrage *Van het schooien om brood tot het eisen van respect, de na-oorlogse behandeling van Sinti en Roma*, door Paul Öfner en Marcia Rooker, in: Mensenheugenis (2001): Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen. Hinke Piersma (red.)

Binnenhof De Malle Molen. Anna Fuksa Winterstein (l) en Mien Winterstein-Knops (r). Foto's familiearchief Winterstein⁶⁵

Fuksa en Nani 'gingen wonen', in de jaren 50. "Na de Tweede Wereldoorlog stonden veel huisjes in de Mallemolen leeg", vertelt Nani's zoon Madjo. Er heerste na de Tweede Wereld Oorlog woningnood in Den Haag, maar voor een paar gulden per week kon je wel een huisje huren. "Mien's grootouders hadden ooit al in het hofje gewoond. Haar ouders kregen een tip dat nummer 55/26 leeg stond". De Wintersteins kwamen er even later dicht bij. "De verhuurder, een joodse man, verleende gelijk toestemming, al helemaal bij het zien de tatoeage", zegt Madjo Winterstein.⁶⁶ Het was een goeie overgang, van de wagen in een hofje. We leefden er vrij en toch onder de mensen. In het begin wat achteraf, maar dat was juist goed". Na hun trouwen in 1968 gingen ze op 55/7 wonen. "De huisjes waren nog steeds erg schamel. Er was geen toilet en een keukentje bevond zich meestal op de 1e verdieping. Pas in 1957 werden de huisjes gerenoveerd en kregen de bewoners een toilet aangesloten op het riool en als ze dat wilden een klein keukentje op de plaats waar de bedstede was op de begane grond", zo verhaalt de website van de buurt over haar geschiedenis. Madjo: "We hebben er 40 jaar gewoond, een fijne tijd, met veel gemeenschapsgevoel en bijzondere mensen – Paul van Vliet naast ons en Jan Cremer tegenover, de kunstenaar van de Cobra, van der Gaag, een beginnende kunstenaarskolonie", lacht Madjo. "Eerste hebben we gehuurd, daarna konden we het kopen, later trokken we in een huis in de nieuwe wijk Ypenburg waar ook familie woont en eigenlijk ook nog dicht bij het kampje van mijn nicht in Rijswijk".

Fuksa's zoon Arnold (65 jaar) herkent deze goede herinneringen aan de Malle Molen ("Geen kunstenaarsnaam, maar van oudsher heette het hofje zo, naar die molen van vroeger"). Hij vult de illustere bewoners nog wat aan met de gebroeders Lutz, de meesten later bekend van het landelijk toneel, maar onder hen was ook onderwijzer, op de school in de buurt, de Javastraat. Maar ook de directeur van het Haagse Metropool is daar opgegroeid", zegt Arnold. Zijn moeder Fuksa stierf in 1996, drie jaar na haar man – een Roosa. "Ze heeft het na terugkeer aan de longen gehad, TBC, waarvoor ze behandeld is, zoals iedereen, in het ziekenhuis op Westeinde, op het dak, in de zon. Daarna kreeg ze het aan haar hart".

⁶⁵ Informatie afkomstig van de website bewoners van de Malle Molen, recentelijk aangevuld vanuit de familie (met dank aan Madjo en Mien Winterstein, en Arnold, de zoon van Fuksa)

⁶⁶ Persoonlijke communicatie, mei 2020

De naam Winterstrein komt ook op de CADSU-lijsten voor, zowel bij aanvragen als in de categorie 'wel deportatie, geen aanvraag'. Zo heeft de vader van Fuksa - Bertis Madjo Winterstein - zelf kennelijk geen aanvraag ingediend al staat er wel een dossiernummer van het Rode Kruis achter zijn naam vermeld. Zijn adres is dan in Amsterdam (Kerkstraat 400). Op 50-jarige leeftijd (1915, geboren te Chalaix, Zwitserland) werd de betonvlechter - later vertegenwoordiger - genaturaliseerd tot Nederlander, zo valt te lezen in het Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden.⁶⁷

⁶⁷ Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, 1965, no. 1-99, 01-01-1965, <https://www.delpher.nl/nl/tijdschriften/>

Bijlage 1 Straatnamen en nummers

De aanwezigheid van de familie Wagner, in een woning aan de Veenkade, was net als de familie Berger in het hofje aan de Bilderdijkstraat, van relatief recente datum (1942), met een vluchtmotief uit hartje Nazi-Duitsland, Berlijn. Het gezinshoofd had voor zichzelf een valse naam geregeld (van een overleden Coenraad Bannink uit 1890), terwijl zijn vrouw Emilie (1890, Altkloster) haar naam had behouden (Kreutz). Voor het gezin van in totaal 8 personen hadden zij een dak boven het hoofd aan de Veenkade nummer 115 huis (oftewel begane grond). Alle (7) kinderen waren geboren in de omgeving van Berlijn (Mecklenburg) en - op een kind na dat in het eerste levensjaar overleed – veilig in Nederland aangekomen, nog voordat de oorlog uitbrak. Het eerste en enig kleinkind, Maria, is nog onderweg geboren in Zuid-Holland (Lisse, 15 maart 1941). De moeder van haar, oudste dochter Dora (1924), was al samen met Albert Grünholz (Roermond, 1920). Zijn adres was aan de overkant van de Veenkade, aan de Noordstraat 121. Zoals bekend was middelste dochter Crasa Wagner (Berlijn, 1927) de enige van de 10 gezinsleden die de verschrikkingen overleefde en naar Den Haag terugkeerde.

Aan de Veenkade op 113 woonden leden van de familie Grünholz uit Limburg: grootvader Julius (1883, Erlangen) en grootmoeder Katharine (Aalst-België, 1890), met hun (klein)zoons en – dochters, en nog een logeetje uit Venlo (Julius Johannes Paul Grünholz, geboren in 1934 te Brugge en stateloos). Dochters zijn Elisabeth (Nauen/Berlijn, 1922), Emilia (Zaandam, 1926), Sophia (1924 of 1929, Almelo), Anna (1931, Eschweiler) en tenslotte een zoon, Josef Steward (1936, Heemstede). Emilia (†2003, Heemstede) en Sophia (†1993, Zaandam) zouden een CADSU uitkering aanvragen in 1963, de andere kwamen om in de nacht van 2 op 3 augustus in Auschwitz-Birkenau, zus Juliana bij Ravensbrück (†1945).

Teruggekeerd schijnt Louise Weiss-Grünholz (1892 of 1894, Emmerich) van de Veenkade 124, al is onduidelijk wanneer en waar zij overleed. Van Anna Goetselje Grünholz (1911, Amsterdam), ook op dat adres, is een CADSU aanvraag in 1963 bekend alsmede plaats en datum van overlijden (†1997, Heemstede). Van twee jongemannen aan de Veenkade, van de familie Weiss, valt de aangegeven overlijdensdatum in Auschwitz op , namelijk september 1944: Albert (1920, Rotterdam) en Wilhelm (1929, Haarlem).

Een andere Grünholz-familie, gelieerd aan de familie Franzen, was eind maart net als Berger en Wagner nog maar kort in Den Haag en wat later dan hen aangekomen, namelijk in november 1943 en dus in de volle hevigheid van de oorlog. Ze waren afkomstig uit de regio Nijmegen die kort daarna getroffen werd door het vergissingsbombardement van de Geallieerden op de Benedenstad (februari 1944).⁶⁸ Zij bezaten - sinds het trekverbod uit 1943 – zowel over huisadresjes in Den Haag als over woonwagens. Aan de Veenkade woonde op een bovenverdieping (nummer 120) de muzikant Ludwig (1914, Amsterdam) met zijn vrouw Hulda Grünholz-Franzen (Nijmegen, 1914) en hun zes kinderen Julia (1934, Hilversum), Hilda Gonda en Aloisia (Alwine) in Nijmegen (1936 resp. 1939), Ludwig (1940, Leiden), Hendrik (1942, Harderwijk) en Conradus in den Haag (1943). Allemaal kwamen ze om in de nacht van 2 op 3 augustus 1944 in Auschwitz-Birkenau, met uitzondering van Ludwig die uiteindelijk overleed in januari 1945 (*Extern Commando Ordruf Buchenwald*). Van deze muzikant was Johan Lolo (1924, Nijmegen) een jongere broer. Deze na-oorlogse ‘Hagenees’ die met zijn vrouw een gezin met dertien kinderen zou stichten, was eerder al uit Nijmegen vertrokken en wel naar familie in Eindhoven.

⁶⁸ Zie het portret van de weduwe Bamberger en de familie Franzen, <https://westerborkportretten.nl/sinti-en-romaportretten/de-familie-bamberger>

Daar werd hij opgepakt (7 maart 1944) en kreeg vervolgens in Kamp Amersfoort gevangene-nummer 8604. Op 18 april werd Lolo naar concentratiekamp Buchenwald gedeporteerd en vandaar in november naar een werkkamp bij Halberstadt waar hij uiteindelijk in april 1945 de Bevrijding door de Amerikanen meemaakte.

Met deze familie verwant en met paard-en-wagen (van nummer 121 voorzien) - op de kade achter het slachthuis – had het gezin van Hendrik Franzen (1919, Echt) en Alwine Grünholz (Münster, 1920) vanuit Nijmegen een plekje gevonden met hun drie kinderen - de eerste twee nog daar geboren (Rosa in 1940 en Sophia in 1942), de derde (Ludwig) in november 1943 te Den Haag. Vader kwam uiteindelijk in januari 1945 om in werkkamp Ellrich, bij Buchenwald, moeder met kinderen in de nacht van 2 op 3 augustus 1944.

Twee standplaatsen had de familie Franzen al wat langer de Heemsterhuisstraat (143, 145). Van de bewoners hiervan zijn in totaal 9 stateloze personen opgepakt onder de naam “Punt” (vermoedelijk verzonnen): Adolf, een volwassene (1904, Delft) waarvan zijn lot vooralsnog – bij schrijver dezes in ieder geval - een vraagteken is, evenals dat van zijn kinderen Maria (1930, Laren), Elisabeth (1932, Delft), Christiaan (1935, Ede) en Harry (Den Haag, 1939). Drie kinderen - jongemannen eigenlijk - kwamen om na Auschwitz-Birkenau, ‘ingezet voor arbeid’: Wilhelm (1921, Epe – †11 april 1945, Midden Duitsland), Robert (1922, Hilversum – †19 maart 1945 Ellrich) en Antonius (1927, Loosduinen/Wateringen – †Dora Mittelbau 1945). Dochter Anna (1926, Apeldoorn) overleefde, trouwde en verbleef in de jaren 60 in Frankrijk, zo blijkt uit een CADSU-aanvraag.

Op Heemsterhuisstraat 143 stonden twee leden van de familie Meijer (Grünholz) ingeschreven, maar deze waren in mei 1944 met hun beide kinderen al bij familie in Limburg. Daar zijn zij gevangen opgepakt op het verzamelkamp de Kleine Heide in Venlo:⁶⁹ Eugenie Lolie Dissenberg oftewel Bamberger (Waregem - België, 1898) en Adolf Meijer (Londen, 1891), met dochter Bertha (1928, Sint Katelijne Waver, België) en zoon Eduard (1932, Oostburg). Vader kwam om in Auschwitz (3 augustus 1944), moeder overleefde Ravensbrück en keerde terug naar Limburg. Haar dochter eveneens, naar Bergen op Zoom (woonwagenkamp) waar zij een CADSU aanvraag, net als haar broer die Buchenwald overleefde en later overleed in Sittard (†1998).

In de hofjesbuurt waar de Petalo's hun adres hadden op het Westeinde en aan de zuidoostkant van de Buitensingel waren de andere straten waar Sinti vandaan zijn gehaald.

Uit de Noordstraat, 121 huis, tegenover de Veenkade, kwamen behalve de al eerder genoemde Albert, nog 2 leden van de familie Grünholz vandaan: de muzikant Anton (1907, Oosterhout) en zijn vrouw Anna (1911, Amsterdam).

In de Kemperstraat, daarachter op de nummers 49-51 en 61 (en verder), boven en benden, woonden - zoals al beschreven werd - de al langer in Den Haag gevestigde gezinnen Weisz-Rose (7 personen opgehaald), Rose-Steinbach (9) en de vijf personen van de familie Winterstein-Rose. Onder hen vier personen - waarvan drie kinderen - die vermoedelijk in Auschwitz omgekomen zijn: twee geboren in Den Haag (1933 en 1937) en een in Dordrecht (1934). Van de ouder op dat adres (Kemperstraat 62) is Amsterdam de stad van geboorteaangifte (1919) en Auschwitz de plaats van overlijden (3 augustus 1944).

⁶⁹ Zie voor de namenlijst van opgepakte ‘zigeuners’ op woonwagenkamp de Kleine Heide in Venlo: <https://westerborkportretten.nl/sinti-en-romaportretten/margaretha-pomme>

Zoals Sijes als schreef waren de omstandigheden in dergelijke verdiepingenwoningen zodanig dat 8 tot 10 personen op dezelfde vloer leefden, met soms ook nog inwonende ‘burgergezinnen’. Sijes: “Op een bovenverdieping leefden wel 17 mensen”.⁷⁰

In de hofjes, net als de woonwagens gelijkvloers, zoals de Kortenbosch werden, op nummer 82 en 114, eveneens vele personen weggehaald. Op 82, van de familie Weiss 5 personen: Heinrich (1890, Carouge-Zwitserland – †31 mei 1945, Bergen-Belsen), Josephine Weiss-Georg (1900, Antwerpen – †3 augustus 1944, Auschwitz-Birkenau) en Hugo (1919, Gronau – †22 mei 1945, Dora Mittelbau bij Buchenwald). Henriëtte Weiss (1920, Landau Frankrijk) overleefde, maar voor een CADSU-uitkering lijkt in 1963 geen aanvraag gedaan te zijn.

Van nummer 114 kwam een ouderpaar met verwante – tevens familie met die in het noorden opgepakt werd (Vledder): Margaretha Reinhardt-Georg (1877, Meckenheim bij Bonn) en haar man Christiaan Reinhardt (1872, Hatzenbühl bij Mainz), en Margarethe Reinhardt (1887, Schwanheim bij Frankfurt). Zij kwamen om in de nacht van 2 op 3 augustus in Auschwitz-Birkenau.

Eveneens omgekomen in die nacht en afkomstig uit die buurt zijn Josefine Georg (1933, Wesel) en Elise Limberger (Rotterdam, 1919): uit de van Ravensteinstraat (nummer 184). Zij werden op 17 mei nog door de politie uit den Haag ‘nagezonden’ naar Westerbork. Elise had een zus in het Belgische Zigeunerkonvooi van 15 januari dat jaar: Delphine (1915, Amsterdam) die nog voor de aankomst van haar zus in het Zigeunerlager overleed (18 maart 1944).

Een adres, Slijkeinde 177, had een dubbele inschrijving: het stond op Freiwalt’s naam - die zelf met zijn gezin in Den Bosch was – en op naam van Karl-Willi Weiss (1927, Venlo). Onduidelijk is of Den Haag zijn laatste verblijfplaats was of Oldenzaal waar familie woonde en weggehaald is.

In de Vleerstraat, tenslotte, woonden de Basili’s op nummer 28, in de wintertijd. Van deze familie waren de 54-jarige Emma Basili-Graaf en haar zes kinderen, de oudste twee volwassen (33 jaar en 25 jaar), de jongsten variërend in de leeftijd van 16 tot 8 jaar. Twee peuters waren met vader Carlo bij hun grootouders in ’s-Hertogenbosch.

In het hofje in de Zeeheldenbuurt, aan de Bilderstraat, tenslotte, werd de familie Berger opgehaald. Van het gezin Berger (9 personen) zouden Magdalena (1927, Rotterdam) en Joseph (1931, Aken) de concentratie- en vernietigingskampen inderdaad overleven, in tegenstelling tot hun broertjes Frans (1935, Aken) en zusjes (Maria, 1932, Aken). Een oudere broer (Bernard, 1924, Keulen) die in Den Haag al een gezin vormde, overleefde het eveneens, met kampnummer Z-9945. Zijn vrouw Caroline (1920, geboren in Beieren) en dochter Carola (1942, geboren rond Tiel) overleefden het niet. Magdalena Berger zou in 1986, geïnterviewd op het kampje te Maasbracht (Limburg) voor het radio-programma van de VPRO, uitvoerig vertellen over de Haagse razzia, Westerbork, Auschwitz en de tijd daarna.⁷¹

De oudste van de kinderen Berger, Carmen ‘Mozela’ (1923, Bruckenuau), woonde indertijd in Amsterdam, met haar man Hendrik August ‘Feigli’ Steinbach (1919, Roermond) en hun dochtertje Sophia (1943), bij haar schoonouders in de Jodenbuurt (Dijkstraat 19-1hoog). Hier werden zij op 16 mei 1944 weliswaar met 19 andere Sinti opgepakt maar kwamen op 21 mei 1944 weer vrij omdat een politie-inspecteur had weten te achterhalen over welke muzikale engagements de mannen bij restaurants beschikten en zo werden zij onmisbaar bevonden voor het Amsterdamse nachtleven.

⁷⁰ Sijes 1979: 100

⁷¹ ‘De mythe van het Zigeunerdom, deel 2: de Oorlog’, VPRO-radio, 15 september 1986, Jacqueline Maris en Jan Beckers, https://www.vpro.nl/speel~POMS_VPRO_358363~de-mythe-van-het-zigeunerdom-2-den-haag-in-de-oorlog-het-spoor~.html

Het echtpaar Steinbach-Berger bereikte een hoge leeftijd op het woonwagenkampje in het Limburgse Stein.

De ouders van het gezin Berger, in het Bilderdijkhofje op nummer 61, overleefden het niet. Reinhold Berger, geboren in het Belgische Autre Eglise (1887) en gehuwd met Elisabeth Weiss (geboren in Zwitserland, nabij Zürich, 1894), werd in Auschwitz-Birkenau geselecteerd voor arbeid en stierf van uitputting in Sangerhausen (27-11-1944), terwijl zijn vrouw met vele andere Sinti en Roma uit het Zigeunerlager (Birkenau) al in de nacht van 2 op 3 augustus 1944 vergast was.

De Wintersteins van de Hamerstraat 20 aan de Zuidwal waren er niet bij, niet omdat zij geen gehoor gaven aan de oproep – zo de agenten daar al geweest zijn – maar simpelweg omdat ze er niet waren. Van de acht personen die hier ingeschreven stonden, waren twee jonge zussen met hun (burger)mannen op de reis in België en de andere zes waren in 's-Hertogenbosch, bij familie (de groep van clanoudste Dominique Basily en Emma Schmidt). In de Gerard Doustraat 53 (Schildersbuurt) stond weliswaar Marie-Clemence Winterstein ingeschreven, maar zij was bij haar schoonfamilie (Hanstein) op het kampje in Helmond.

Grootouders Winterstein kwamen net als Freiwalt uit de richting van Zwitserland (Chalais en Martigny). Met een dochter Winterstein (Maria, 1926) was August Grünholz verbonden (1926, Den Haag) die uiteindelijk in februari 1945 de dood vond in kamp Ellrich (Duitsland). De Winterstein's die in Den Bosch zijn opgepakt en doorgevoerd, maar de bevrijding in Duitsland overleefden, keerden terug naar Den Haag. Hier wisten sommigen, waaronder Maria Fuxa Winterstein, in de jaren 50 een nieuw adresje te vinden (de Malle Molen).

Bronnenoverzicht

Beckers, 1980. Heruitgegeven in 2019 op initiatief van een kleindochter van Crasa Wagner, Hélène Franchimont. Het boek kan bij haar nabesteld worden, via haar facebook pagina stichting Sinteza.

Zie voor Crasa Wagner ook het onderzoek van journalist Ad Wagenaar ('Settela. Het meisje heeft haar naam terug', 1994), <https://www.dodenherdenkingleiden.nl/sprekers/toespraak-2017>, en de televisie documentaire van Cherry Duyns (VPRO-tv, 1994), <https://youtu.be/ZIHJ8drDsNY>, tevens te zien op de digitale tentoonstelling www.sintroma.eu

Zie voor Zekkeman Halberstadt ook de permanente tentoonstelling Nationaal Monument Oranjehotel, 6 september 2019
<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=3606257006066938&set=pcb.3606257872733518&type=3&theater>

Zie bijvoorbeeld voor de gemeente 's-Hertogenbosch, de speech d.d. 14 oktober 2019, ter gelegenheid van de onthulling van de Sinti-namenplaquette, door Monique Ruzius-Brummans (afdeling Erfgoed):
<https://www.bastionoranje.nl/index.php?pagina=nieuws&categorie=771&artikel=16563>

De reizende tentoonstelling sinds 2004 tot heden van stichting O Lungo Drom (de lange weg, in het Romanes) van stuwende kracht en boegbeeld Beike Steinbach (1952, Den Haag – 1967, Rijswijk) respectievelijk de tijdelijke tentoonstelling Opgejaagd (19 mei 2019 – 3 februari 2020) van Herinneringscentrum Kamp Westerbork ter gelegenheid van de nationale herdenking van het Zigeunertransport 75 jaar na dato (19 mei 1945).

Verdieping vond plaats met medewerking van het NIOD, in de vorm van tien blogs vanuit (inter)nationaal perspectief, Koen Smilde (NIOD),
<https://westerborkportretten.nl/bronnen/wetenschap-en-literatuur-tussen-vrees-en-bewondering>

Herman van Rens (2013): 'Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog', https://pure.uva.nl/ws/files/1726282/119641_10.pdf; en voor de reeks Sinti en Roma portretten van HCK Westerbork in 2019: Anjes Driessen-Wolfs over haar moeder's familie in Beek, <https://westerborkportretten.nl/sinti-en-romaportretten/madie-franz>, en de familie Pommée in Venlo, <https://westerborkportretten.nl/sinti-en-romaportretten/margaretha-pommee>

Jolanda Bakker, 2020 voor Brabants Erfgoed, over Helmond, Eindhoven en Den Bosch,
<https://www.brabantserfgoed.nl/page/11339/de-vervolging-van-brabantse-roma-en-sinti-tijdens-de-tweede>

Sofia Krol, oktober 2016, Smeine's Erfskip / Drachtster Courant, pagina's 22-25,
<https://studylibnl.com/doc/842735/dik-i-na-bistar---drachtster-courant>

Zie pagina's 18-21, Inleiding Carry van Lakerveld 'Zicht op het verleden' (stichting Rechtsherstel Sinti en Roma, 2010, https://issuu.com/nijstcommunicatie/docs/binnenwerk_zicht_op_verleden

Sinti en Roma portretten HCK Westerbork, de familie Georg (2019),
<https://westerborkportretten.nl/sinti-en-romaportretten/de-familie-georg>

Idem, door Zoni Weisz over zijn gezin, <https://westerborkportretten.nl/sinti-en-romaportretten/zoni-weisz>, (naast 5 leden van de Roma-familie Westhiner en 15 woonwagengezinnen die er ook opgepakt en afgevoerd zijn naar Westerbork).

Sabine Achterbergh over de familie Weiss, <https://westerborkportretten.nl/sinti-en-romaportretten/de-familie-weiss>

Peter Jorna over de weduwe Bamberger, <https://westerborkportretten.nl/sinti-en-romaportretten/de-familie-bamberger>

Openingsspeech bij de tentoonstelling van stichting O Lungo Drom in de Mozes- en Aäronkerk aan het Waterlooplein, d.d. 18 januari 2019, door Angelique Van der Pol, gepubliceerd in Ons Amsterdam, 1 mei 2019, <https://onsamsterdam.nl/politieman-jaap-knol-voorkomt-deportatie-bij-de-grote-zigeunerrazzia-van-mei-1944>

Archief Beeld en Geluid, still van de trailer van 'Sinti, Roma en gadje: Nederland en zijn verhouding met Zigeuners', Pieter van Huystee film & tv (Huib Stam), IKON 2003, <https://www.youtube.com/watch?v=vJgLG5q2OTA>

Vijf Eeuwen Migratie, 27 mei 2010, <https://vijfeeuwenmigratie.nl/foto/paardenhandelaren-bij-meppel>

Regionaal Archief Tilburg, <https://regionaalarchief Tilburg.blogspot.com/2010/05/zigeuners-gesignaleerd.html>

Over Romanes, https://www.dbnl.org/tekst/moor012gehe02_01/moor012gehe02_01_0027.php
Historiek, <https://historiek.net/zigeunerwoorden-nederlands-roma/76392/>

Pak me Mee, no. 48, 27 februari 1915: in Lucassen 1990: pagina 264, noot 138

Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden 1927, Index, pagina 48, <https://www.delpher.nl/nl/tijdschriften/view?coll=dts&identificer=MMKB10:001196004:00048>

Naturalisaties vanaf 1850, Historisch Genootschap Valkenswaard, <http://www.shgv.nl/Naturalisaties%20pet-spe.htm>

Inclusief vrijwaringsbrieven van 12 Brabantse gemeenten (Lucassen, 1990: pagina 151-157)

Murk, 1978: '40 Jaar geleden: begrafenis van Peter Petalo in IJsselstein', Historische Kring IJsselstein (no.7, pagina 16-18), <https://dSPACE.library.uu.nl/handle/1874/298466>

Kreuger, 1996

Maaïke Meijer & Rosamarie Buikema, in Cultuur en Migratie, 2003

Felicitas Vos: Blauwe haren, zwarte ogen, de Roma-cultuur van binnenuit', 2008.

De-Maarschalk, 'Met een levendige kijk op schilders en schilderijen', geplaatst op 4 april 2015, <https://de-maarschalk.blogspot.com/search?q=noordwijk>

Noordwijkblog, 2019, <https://hetnoordwijkblog.com/2019/06/03/blog11084bela-ruha-again/>

De "hofjeszee" in Den Haag, "Den Haag binnenste buiten, arbeidershofjes in de tweede helft van de 19^e eeuw", artikel M. van der Mast, 1982, <http://www.monumentenzorgdenhaag.nl/sites/default/files/monument/media/Hoefkade%20612%20-%20702%20artikel%20M.%20van%20der%20Mast%20uit%201982.pdf>

Hofje De Malle Molen, <https://mallemolen-hofje.jimdosite.com/buurtbewoners/>

Django Reinhardt, November 1937: Opname Dierentuin, Den Haag
https://www.youtube.com/watch?v=QYzIUkbTKmk&feature=share&fbclid=IwAR1Af13w2E0fEU4QeMZ9YNS2Jw_9ApwV2FTPlxG0VRVYDYX3ObXAW3Dr2gY / <https://youtu.be/N7OIFTwTqSI>

Django Reinhardt foto, overgenomen van <https://www.gitaarservedrechtsteden.nl/django-reinhardt-een-zigeuner-in-het-jazz-tijdperk>

Noordwijk 1923, <https://www.youtube.com/watch?v=4aKlcQ32geM>

Lajos en Mariska Veres, Vader-dochter, https://www.youtube.com/watch?v=_aE8x42Vsko resp
<https://www.youtube.com/watch?v=s3APfxZibHI>

De intocht van zigeuners en hun muziek. In: Cultuur en migratie in Nederland : kunsten in beweging, 1900-1980 / Rosemarie Buikema en Maaïke Meijer (red.). – Den Haag : SDU, 2003

Bèla Ruhà, <https://hetnoordwijkblog.com/2012/11/02/blog3740-casino-1921/>

Pali Tóth, http://www.muzeekbibliotheekvandeomroep.nl/mco_page/detail/21017.html

<https://haagsgemeentearchief.nl/mediabank/beeldcollectie/detail/a944ba16-c89d-44fd-979f-3269d812b637> foto Brinckhorstlaan

<https://www.youtube.com/watch?v=qPiKbchJkQM> woonwagenkamp 1922, de Brinckhorstlaan, Den Haag, Collectie Eye Filminstitute, www.vijfeeuwenmigratie.nl

Filmpje woonwagenkamp Binckhorstlaan Den Haag (1922). Collectie EYE Film Institute
<https://vijfeeuwenmigratie.nl/zoeken-facet/results/taxonomy%3A867?page=1>

Wuite, Roel, Den Haag, zijn zigeuners en hun vervolging, 1989. Migrantenuitgeverij Warray, 's-Gravenhage. ISBN 90-72477-02-2 Hoofdstuk: De Geschiedenis heeft zich herhaald

Lucassen, Leo. En men noemde hen zigeuners. De geschiedenis van Kalderasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland (1750-1944). IISG / Sdu. 1990.

Sijes, B. De vervolging van Zigeuners in Nederland 1940-1945. RIOD monografieën. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1979.

Beckers, Jan. Me hum Sinthu. Gesprekken met Zigeuners over de vervolging in de periode '40-'45 en de jaren daarna. Horus, Den Haag, 1980.

Memorial Book The Gypsies at Auschwitz-Birkenau, Part I and II. K-G-Saur, München, London, New York, Paris, 1993.

Rosemarie Buikema en Maaïke Meijer (red.), Cultuur en migratie in Nederland. Kunsten in beweging 1900-1980. Sdu Uitgevers, Den Haag 2003,
https://www.dbnl.org/tekst/meij017cult01_01/meij017cult01_01_0005.php

Kreuger, F.H., Zigeunermuziek: Geschiedenis en beleving. 1996, ISBN 9040713626
<https://repository.tudelft.nl/islandora/object/uuid%3A908b51d9-bc45-4d3d-9b8f-b520ada759ea>

Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, 1965, no. 1-99, 01-01-1965
<https://www.delpher.nl/nl/tijdschriften/>

Naturalisatie, Zitting 1971-1972, Koninklijke Boodschap 11899

<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=sgd%3Ampg21%3A19711972%3A0005747>

Cottaar, 1996: 'Kooplui, Kermisklanten en andere woonwagenbewoners. Over groepsvorming en beleid: 1870-1945.

Erfgoed Den Bosch, n.a.v. de onthulling (14 oktober 2019) en plaatsing (26 januari 2020) van de namen plaquette ter herdenking van de 51 afgevoerde Bossche Sinti en Roma, waarvan 13 zijn vermoord, <https://www.erfgoedshertogenbosch.nl/verhalen/landelijke-razzia-roma-en-sinti>

Het Serban-familiealbum, op de website van hun restaurant genaamd "Gregor Serban orkest original Tzigane Balkan & Serban Museum" (Rijswijk), <http://textmap.nl/198390/54009>, playlist & history at <https://www.youtube.com/playlist?list=PL008A9123AEE7131A>

Gregor Serban, Wikipedia, https://nl.wikipedia.org/wiki/Gregor_Serban, laatst bewerkt op 24 oktober 2019

Gitaarservice Drechtssteden, <https://www.gitaarservedrechtsteden.nl/django-reinhardt-een-zigeuner-in-het-jazz-tijdperk>

Opname fragment Nederlandse Jazz Liga, het opnamefragment is te vinden op Youtube, <https://youtu.be/N7OIFTwTqSI>

Radboud Universiteit Nijmegen, archief Katholiek Documentatiecentrum (KDC), https://www.ru.nl/kdc/bladeren/archieven-thema/subpagina-archieven-thema/caritas-maatschappelijk-werk/archieven/archieven_van/vereniging-landelijk/

Van het schooien om brood tot het eisen van respect, de na-oorlogse behandeling van Sinti en Roma, door Paul Öfner en Marcia Rooker, in: Mensenheugen (2001): Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen. Hinke Piersma (red.)

Murk, 1978: '40 Jaar geleden: begrafenis van Peter Petalo in IJsselstein', Historische Kring IJsselstein (no.7, pagina 16-18), <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/298466>

Joods digitaal Monument, 14 juni 2019, <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/613270/over-karl-weisz-zijn-broer-johannes-weisz-hun-familie-en-hun-gezinnen>

Zoni. De vergeten Holocaust. Mijn leven als Sinto, ondernemer en overlevende. Autobiografie. Luitingh-Sijthoff, 2016.

Koninklijke Besluiten, 1971-1972, Staatscourant, 3A0005747, <http://resolver.kb.nl/>

Rapport uit 2000 (Hoofdstuk 4, pagina 74) van de onafhankelijke Zwitserse expertcommissie in 1996 over dit land ten tijde van de Tweede Wereldoorlog, getiteld 'Roma, Sinti und Jenische Schweizerische Zigeunerpolitik zur Zeit des Nationalsozialismus, Beiheft zum Bericht Die Schweiz und die Flüchtlinge zur Zeit des Nationalsozialismus', op <http://www.thata.ch/romasintijenische.pdf> ;

'Josef Freiwald (*1912), Swiss Citizen and Inmate of Auschwitz', in: Travelling Circuspeople in Europe during National-Socialism, geplaatst op 17 maart 2017 op <http://www.divergingfates.eu/index.php/2017/03/31/josef-freiwald-1905-swiss-citizen-and-inmate-of-auschwitz/>

Kroniek van de jodenvervolging te Assen, J. Ridderbos, [2016],
<http://joodsebegraafplaatsassen.nl/archief/Kroniek%20van%20de%20Jodenvervolging-10.5.17.pdf>

Interne documenten

Herinneringscentrum Kamp Westerbork (Werkmap t.b.v. de NIOD-Weblog, samengesteld in 2019):

Zigeuner Aktion Transportlijst Westerbork – Auschwitz, 19 mei 1944 (9 pagina's)

Notitie ter Aanvulling op de (Westerbork?) Werkmappen No.54a, 66. Zigeunertransport (6 pagina's)

Namenlijst 15 vrouwelijke zigeuners op transport van Auschwitz naar Ravensbrück (1 augustus 1944)

Map CADSU / Rode Kruis (4 pagina's):

- I: Deportatie overleefd en CADSU aangevraagd
- II: Deportatie overleefd, maar geen CADSU aangevraagd

Jorna, Bestand in verband met de Zigeunerrazzia, het Zigeunertransport en de Auschwitz-Birkenau
Zigeuner Herdenkingsboeken, aangevuld met persoonlijke deskresearch (2017-2020).

Bijlage: straatnamen en nummers waar Sinti en Roma ingeschreven stonden en opgepakt werden, vanuit Schildersbuurt (politie bureau Mauritskade), achtereenvolgens Hoefkade, Brouwerskade en Veenkade

Zuidwal:

Hamerstraat 20 - Zuidwal: het gezin Winterstein (8 personen ingeschreven, maar in mei 1944 verblijven 7 personen op het verzamelkamp in Den Bosch en worden daar opgepakt; de in DH achtergebleven dochter ontkomt aan de razzia en twee dochters reizen met hun burgermannen in België) [geen Joodse adressen]

Schildersbuurt:

Kortenbosch 82 (Weiss, Georg en Reinhardt: 9 personen) [geen Joodse adressen]

Kortenbosch 114 hs (huis, begane grond)

Slijkeinde 177 of 184 (Joseph Freiwalt, met zijn vrouw en 3 kinderen opgepakt in Den Bosch) [geen Joodse adressen]

Schildersbuurt, Hoefkade (zijstraat: van Ravensteinstraat)

Van Ravesteinstraat 184 (Limberger, 1 persoon) [Joods adres (tot 1942): 75, 49, 438, 398, 384, 347, 329, 251, 228, 199, 11]

Van Ravesteinstr184 hs (Josephine Georg, 1 persoon)

Gerard Doustraat 53 (Winterstein, Marie Clemence; opgepakt met haar schoonfamilie Hanstein in Helmond)

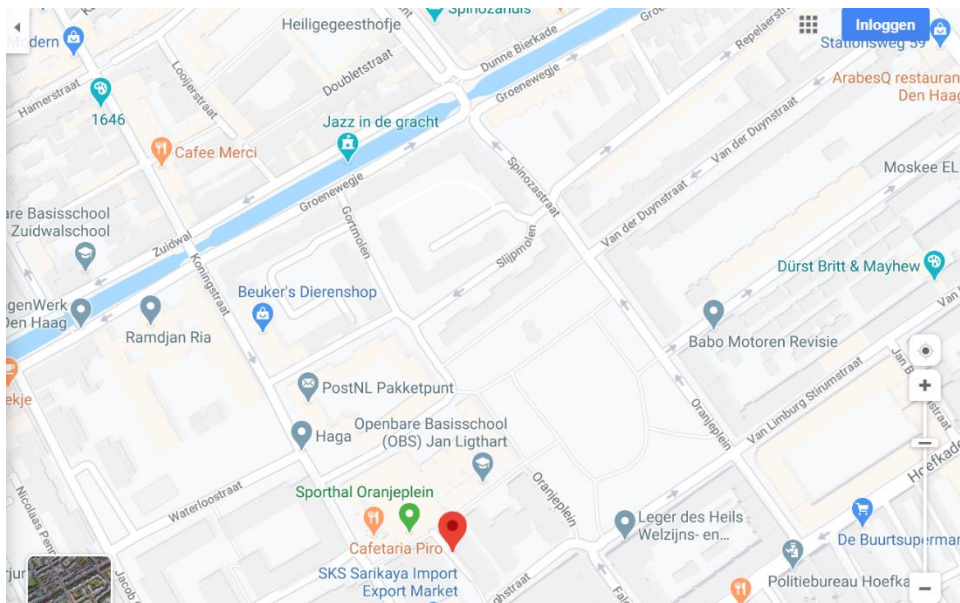

Buurt: overkant Veenkade:

DH hs Noordstraat 121 (Grunholz, 3 personen) Vermeld: Carl/Karel Grunholz (bij Joods Monument, 1916-1945)

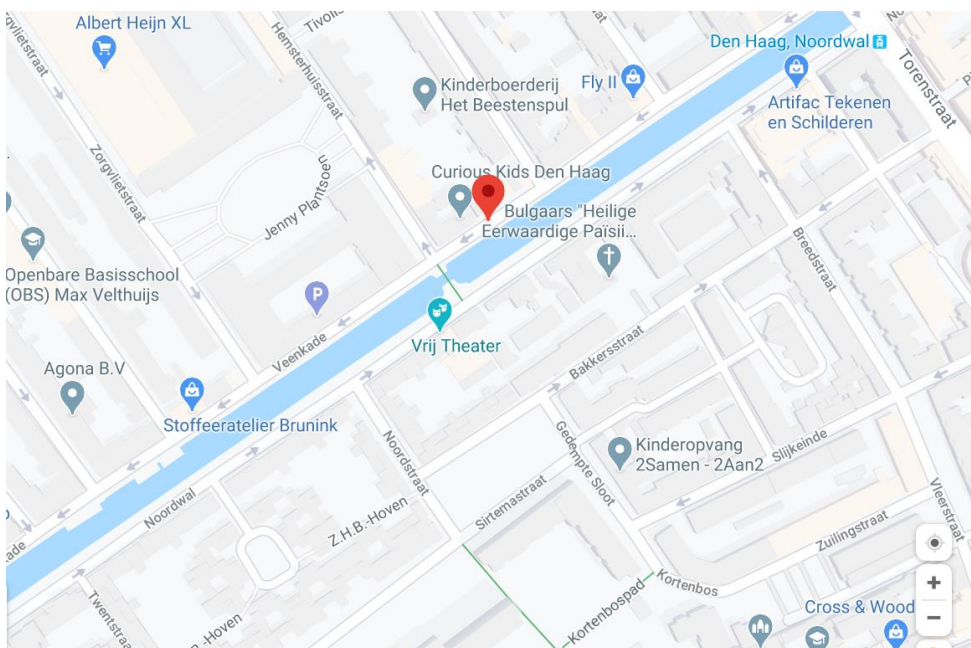
Buurt: Zeelheldenbuurt (Bilderdijkstraat / Vondellaan)

Bilderdijkhofje 61 (Berger, 9 personen) [geen Joodse adressen]

Buurt: Schildersbuurt: Koningstraat, Kemperstraat
 Kemperstraat 49-51 hs (Weisz, Rose: 14 personen) [geen Joodse adressen]
 Kemperstraat 49-51 hs (Rose, Steinbach: 5 personen)
 Kemperstraat 61 hs (Weisz, Weiss, Rose, Winterstein: 7 personen)

Buurt: Slachthuisgade / Veenkade / Neherkade [Joods adres: nr.40,18,
 Veenkade 113 hs (Grünholz, 11 personen)
 Veenkade 114 (Grünholz)
 Veenkade 115 hs (3 Bannink = Wagner, 5 Wagner: 8 personen)
 Veenkade 120 hs (Grünholz, 7 personen)
 Veenkade 121 woonwagen (Franzen, 2 personen)
 Veenkade 124 hs (Weiss, 3 personen)

Heemsterhuisstraat 143 woonwagen (Franzen, 4 personen) [Joodse adressen: 137, 90, 53, 34]
 Heemsterhuisstraat 143 woonwagen (Grünholz, 2 personen)

Heemsterhuisstraat 145 woonwagen (Punt, Franzen: 8 personen)

Buurt: bij Kortenbosch, Slijkeinde

Vleerstraat 28 hs (Basili: 10 personen) [geen Joodse adressen]

Hoefkade – Koningstraat / Koningshofje – Hamerstraat – Brouwerskade / - Westeinde

DH Westeinde 15 of 49 Kortenbosch (hofje, nabij Torenstraat): Anton Petalo (nr 45 = Joods, Sanders)

DH Z.O. Buitengaarde 121A of Z.O. Buitensingel 49 (hofje) Rivierenbuurt: Jean Petalo